

९९
५

अथ

११
५

ग्रन्थनामः-

भामती Bhamati

कर्तृनामः-

वाचस्पतिमिश्रः

(चतुर्थीध्यायः)

विषयः-

अद्वैतवेदानाशास्त्रम्

465

९९
५

अथ

वाचस्पतिमिश्र पूर्णासयतं

भाषितं

चतुर्थाध्यायः

वाचस्पतिचतुर्थाध्यायप्रथमपादारंभः

११
५

न न प

० चि

श्रीगणेशाय नमः नाभ्यर्ण्य इह संतः स्वयं प्रवृत्तान चेन्नरेशक्याः । मत्सुरपितृति
बंधनमकित्यमरोचकं येन शंके संप्रति ति विशङ्क मधुना स्वाराज्यसौख्यवदन्ते
सा च तपः स्थितेषु कथमप्युदगमयेष्यति यदा च स्पतिमिप्रतिर्मितमितकारणमात्र
सुरदेदं नार्थविवेकवंचित्तमवाः स्वर्गेण मीनिस्पृहाः सत्ताननस्य आदितिरसक्तदुपदे
शात् साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात्कृतसिद्धेर्विषयक्रमेण विद्ययि शोरपितद्विचारयोः क्रममा
ह तृतीये ध्यायति मुक्तितत्त्वस्य फलस्यात्यंतपक्षत्वात्तत्तदर्थानि दर्शनश्रवणमनननि
दध्यासनातिचोद्यमानान्यदृष्टार्थातीतियावद्विधा तमनुष्ठेयानि न ततो अधिकमावर्तनी
यानि प्रमाराभावात् यत्र पुनः सकृदुपदेशोपासीतेत्यादिषु तत्र सकृदेव प्रयोगः प्रयोजा
दिवदिति प्राप्त उच्यते यद्यपि मुक्तिरदृष्टस्वरूपतथापि सवासनाविद्योद्धेदेनात्मनः स्वरूपा
वस्थानतत्त्वज्ञानायास्तस्या अतिसिद्धत्वात्त्रविद्यायाश्च विद्योत्पादविरोधितया विद्यो
त्पादेन समुद्धेदस्याहि विभ्रमस्येवरज्जतत्वसाक्षात्कारेण समुद्धेदस्योपपत्तिसिद्धत्वात्

शे ६

नित्यदृष्टार्थम्

अत्र यद्यतिरेकाभ्यां च अवगमनतननिदध्यासनाभ्यां सस्यैव स्वगोचरसाक्षात्कारफलत्वेन तत्रो
क्तसिद्धत्वात् सकलदुःखविनिर्मुक्तैकैवेत्यस्यात्मको ह्यभित्यपरोक्षरूपानुभवस्यापि प्रवणा
दभ्याससाधनत्वेनानुमातारतदर्थानि प्रवणादीनि दृष्टार्थानि भवन्ति न च दृष्टार्थत्वे युक्तं
न चैतान्यतावत्तानि सत्कारदीर्घकालतैरन्तर्येण साक्षात्कारवन्ते तादृशानुभववायक
त्वं ते न चासाक्षात्कारवद्विज्ञानसाक्षात्कारवन्तीमविद्यामुद्धेतुमर्हति न खलु पित्तोपहतं
द्वियस्य गुडेति क्लान्ता साक्षात्कारौ तरेण भाधुर्यसाक्षात्कारसहस्रेणानुपपत्तिर्निवर्त्ति
तुमर्हति अतद्वतो न च रत्नरवचासिचोपपत्तिरसहस्राणि वा परामशतोपि यत्कृत्यगुडस्य
गात्रं तदेवं दृष्टार्थत्वात् ध्यातोपासतयोश्चांतरांगीतावत्तिकत्वेन लोके पतीते रावन्ति
रेवेति सिद्धं अधिकरणार्थमुक्तानिरूपाधिब्रह्मविषयत्वमस्याद्विपत्तिः अत्राह भवितुना
मेति साध्ये ह्यनुमवेप्रत्ययावन्तिः अर्थवती नासाध्येन हि ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो
नित्यशुद्धबुद्धश्च भावात् ब्रह्मरोगतिरिक्तो तथा च नित्यस्य ब्रह्मणा स्वभावो नित्य एवेति

वा. न. प्र.

२

कृतमत्रप्रत्ययावत्त्वा तदिदमुक्तमात्मभूतमिति अक्षेसारं प्रतिशङ्कते सकृच्छ्रुताविति
अयमहिंसंधिः। न ब्रह्मात्मभूतस्तस्माद्वात्कारो गविद्यामुद्धिनत्तितया सहानुवर्तेरवि
रोधात्। विरोधे वा तस्य नित्यत्वात्सा विद्यो दीयेत कुतश्च वस्तुतेन सहानुवर्तेत तस्मात्तत्त्वि
वत्तये आगतं कस्तस्माद्वात्कार एवितव्यः तथा च प्रत्ययावतिरर्थवत्। आक्षेपाश्च
काक्षेपेण प्रत्यवतिष्ठते नावत्तावपीति। तत्र वस्तु ज्योतिष्टोमवाक्यार्थप्रत्ययः शतशो
यावत्समानः साद्वात्कारं प्रमारांस्वविषये जनपति उत्पन्नस्यापि तादृशो दृष्टो यन्निच
रत्वे शतिमत्वात् ब्रह्मात्मप्रतीतिं ब्रह्मात्मत्वसाद्वात्कारं पुनः शङ्कते। न केवलं वाक्य
मिति आक्षेपादुपपत्तिः। तथाप्याहृत्यानर्थक्यमिति। वाक्यं चेत्तु यत्तुपेक्षं साद्वात्कारं
यप्रभवति तथा सति कृतमावत्त्वासकृत्प्रवर्तयेव तस्य सोपपत्तिकस्य यावत्कर्तव्यक
रणमिति पुनः शङ्कते। अथापि स्यादिति न युक्तिः। वाक्ये साद्वात्कारफले प्रत्यक्षस्यैव प्रमा
णस्य तत्फलत्वात् तेन परोक्षार्थावगाहिनी सामान्यमात्रमिति निविशेतेतत्तु विशेषसाक्षा

राम

२

कुरुत इति। तद्विशेषसाक्षात्काराद्यावन्निरूप्यते। साहिसत्कारदर्शकालनैरन्तर्यसेविता
सतीति दृढभूमिर्विशेषसाक्षात्काराय प्रभवति। कामिनीभावेन वस्त्रैरास्यपुंस इति। आ
देसाहना संकटपीति। सरवत्त्वयं साक्षात्कारः शास्त्रयुक्तियेति वा स्यात्। भावनामात्र
योनिर्ही। न तावत्परोक्षावभासविज्ञानपक्षे शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारलक्षणां प्रत्यक्षप्रमारा
फलप्रमोहमर्हतः न चैवत्कुटजबीजान् वदं कुरो जायते। न च भवता प्रकथ्य पर्वत
मपरोक्षावभासमपि ज्ञानप्रमाराव्यतिचारादियुक्तं आदे प्रप्रवपक्षमुपसंहरति तस्मा
त्तद्यदीति आदे पान्तरमाहान च सक्तप्रवत्ते इति कश्चित्फलविशुद्धसत्त्वो गमस्य इव
वामदेवः शुक्लामलावक्षरागमवधाय जीवात्मनो ब्रह्मात्मनामैव नति न तोर्यावत्तिर
नर्थिका यत्तिरंशस्य ग्रहणमग्रहणवानतु व्यक्ता व्यक्तात्वे सामान्यविशेषवत्पक्षरागादि
कदापिह अपि चान्तैकांशेति समाधत्ते अत्रोच्यते। न वेदादृत्या नर्थक्यमिति। अयमिति स
द्धिः सत्ता। न साक्षात्कारः साक्षाद्गमयुक्तिमत्तत्वं अपि लयुक्त्या गमार्थज्ञानादित्यसंस्कार

२. नृपि वेति ॥ आतस्यावति २८

वा. ३. १०

३

सचिवेचित्तमेव ब्रह्मसिद्धात्कारवतिवुद्धिरिति साधतो साचनानुमितमवितवद्विषा
दात्कारवत्प्रतिभत्वेनाप्रमारां तदानीं बह्विस्वत्तद्वरास्परोक्षत्वात्वर। सदाततत्तव
ह्यस्वल्पस्योपाधिरुधितस्य जीवस्यापरोक्षत्वं। नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्तैरिच्छते जीव
एव तत्तत्तदुपाधिरहितः शुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते न च तत्र दुपाधिविरहोपितेति
रिच्यते तस्माद्यथागां चर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवेन श्रोत्रेण शुद्धादिस्वर
ज्ञानमसृङ्नाभेदमध्यक्षेणोद्धत एव वेदांतार्थज्ञानादितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मस्वभावमंतः
करणेति। यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्तमेवेति श्रुत्वा मत्वाक्षरा मवधार्य प्राप्ता वीयाभ्यासना
तसंस्कारादित्यर्थः। यस्तत्त्वमसीति प्राग्ज वाय ब्रह्माभ्यासरहित इत्यर्थः नहि दृष्टेन
पपत्तनामेति। यत्र परोक्षप्रतिभासिनिवाक्यार्थे पिबुक्ता व्यक्तत्वात् तस्य प्रसिद्धे त
त्र मनोत्तरकालमाध्यानाभ्यासनिर्कर्यक्रमजन्मनि प्रत्ययप्रवाहे साक्षात्कारावधौ व्यक्ति
तारतरस्य प्रतिवेवकथेति भावः। तदेवं वाक्यमात्रस्यार्थे पितद्रागित्येव प्रत्ययद्वयुक्तं तत्त्वमसी

राम

३

वृषप्र.

निवाक्यमत्यंतदुर्ग्रहपदार्थनपदार्थज्ञानपूर्वकस्वार्थस्यैव ज्ञाने वागित्येव प्रवर्तते किंतु विलंबि
ततमपदार्थज्ञानमनुविलंबेनेत्याह अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्येति स्यादेतत्। पदा
र्थसंस्पर्शात्मावाक्यार्थः पदार्थज्ञानक्रमेण तदधीनमिह यणीयतया क्रमवत्प्रतीतिर्पुन्यते। ब्रह्मत
तिरंसत्वेनासृष्टनात्तात्त्वपदार्थकमिति कर्यान्क्रमेण क्रमवत्प्रतीतिरिति स ह्येव तद्ब्रह्म
मनवाग्नेतेत्युक्तमित्यत आह यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मानिरंशदिति। निरंशोऽप्ययमपरो
क्षोऽप्यात्मा भवति तत्तद्ब्रह्मद्वारेण पदार्थाभासं शवानिवासेत परोक्ष इव ततश्च वाक्यार्थतया
क्रमवत्प्रत्यय उपपद्यते तत्किमिह मेव वाक्यजनिता प्रतीतिरात्मतितया च न साक्षात्प्रतीति
तिरात्मन्यनागमफलत्वादस्या इत्यत आह तत्तत्पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः साक्षात्कारवत्याः।
एतदुक्तं भवति। वाक्यार्थश्रवणमननोत्तरकालाविशेषणत्रयवती भावना ब्रह्मसाक्षात्कारा
यकल्प्यत इति वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वयां सर्वरूपमिति शङ्कते। सत्यमेवमिति समासोपे
हितत्वप्रत्ययेनायोद्यतेन तत्त्वप्रत्ययः दुःखित्वादिप्रत्ययश्चात्मनिसर्वेषां सर्वदोषद्यत इत्यवधितत्वा

नः च.
१ इ
६

नसमी वीतइति वलनौ शक्योपस्तेतमित्यर्थः। निराकरोति। तदेकच जिमानवदिति। न हि सर्वेषां स
र्वदेष्टव्यतयेतावता तात्विकत्वादेहात्मा जिमानस्यापि सत्त्व प्रसंगात्। सोपि हि सर्वेषां सर्व
देष्टव्यते। उक्तंचास्यतत्र तत्रोपपत्त्या बाधनमेव दुःखित्वाद्यतितातोपितया। न हि नित्यशुद्ध
बुद्धस्वभावस्यात्मनो पुनरुपपत्त्या पायधर्मो रोगदुःखशेकादय आत्मनो न वितुमर्हति। नापि धर्मो
स्तेषां ततो अत्यन्तमिहानां तत्तद्धर्मत्वानुपपत्तेः न हि गौरवस्य धर्मः संवंधस्यापि व्यतिरेकाव्य
तिरेकाभ्यां संवंधासंवंधाभ्यां च विचारा सहत्वान्न मेदा मेदयोश्च परस्परविरोधेन एकत्रासंभवादि
ति सर्वमेवं तदुच्यते। तद्विनाये ध्यायेतदिदमुक्तं देहादिव देवदेवैश्चैतन्याद्विदुः पलममानत्वा
त्। इतश्च दुःखित्वादीनां न तादात्म्यमित्याह स सुप्तादिषु वेति। स्यादेतत्। कस्मादनुभवाच्चार्थ एवा
वत्यभ्युपगमो यावता दृष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादस्य विषयैवावृत्तिर्विधा
स्यत इत्यत आह तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थ इति। आत्मा वा अरे हृद्य इत्याह आत्मविषयं द
र्शनं विधीयते। न च तत्त्वमसिवाक्यविषयादस्य दात्मदर्शनमाप्तांतं। येनोय कस्यते येन चोपसंदि

रास

दा

यिते सवाक्यार्थः सदेव सोम्येदमिति चोपक्रमतत्त्वमसीत्यपसंक्षिप्ततेति स एव वाक्यार्थः ।
नदितः प्रच्याव्यावृत्तिमत्प्रविदधानः प्रधानसंगेन विहति । वरोहि कर्मणाऽभिप्रेयमाणात्वा
तसंप्रधानं प्रधानं तमुद्घातेन कर्मणांगेन न विद्यतीति ननु विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य क्वाच
नस्तार्थप्रधानत्वं न तस्यार्थः तदंगतया प्रत्याप्यते यथाहुः ॥ चोदता हि भूतं भवं तमित्याह
दिशो बरं वाक्यं वाच्यं हीना कार्यमर्थमवगमयंति चोदता तद्धेतुतया न तादिकमवगमयता
त्पाशकाहानियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोहमिति यथा तावद्गतार्थपर्यवसिता वेदां तानका
र्यनिष्ठास्तथोपस्थादितं तत्त्वमसीत्यत्र प्रत्युत विधिनिष्ठत्वे मुक्तिरिदं प्रत्ययोत्पादात्
मुक्तिविहंतत्वे मेवासेत्यभ्युपगमात् त्रमोक्तमिति । आत्मेति लपगकृतिग्राहयंति च । यद्यपि
तत्त्वमसीत्याद्या श्रुतयः संसारिणः परमात्ममाभावं प्रतिपादयंतितथापि तयोरपहृतया फलान
पहृतया फलत्वादिलक्षणा विरुद्धधर्मसंसर्गात्तात्त्विकस्य विनिश्चयात् अतएव श्रुतत्वमसी
त्याद्या यामं ब्रह्म आदित्यो ब्रह्मेत्यादिवत्प्रतीकोपदेशपरतया एव पक्षेः प्रतीकोपदेशाव्याप्या न

ते

गी. वे. १८.

५

वयथा समारोपितं सप्यत्वमन्तरात्तुल्यं पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य विध्यते एवं प्रकाशात्मनो जीवभाव
मनुद्यपरमात्मत्वविधायक इति युक्तं। युक्तं हि पुरोवर्तिनो द्रव्ये दाद्युयसि सामान्यरूपेणात्मो
चिते विशेषरूपेणाग्रहीते विशेषान्तरसमारोपणं। इह तत्र प्रकाशात्मनो निर्विशेषसामान्यस्या
प्राधान्यप्रकाशस्य ताग्रहीतं किंचिद्व्यभिचिकस्य विशेषस्याग्रहे किं विशेषान्तरं समारोप्यतां
तस्माद्ब्रह्मणो जीवभावोपासंभवात्। जीवो जीवो ब्रह्म ब्रह्मेति तत्त्वमसीति प्रतीकोपदे
श एवेति प्राप्त एव प्राप्ते मिधायते स्वतन्त्रे तोरात्मैव परमेश्वरः प्रतिपन्नव्यो न तु ज्येष्ठकेतो य
तिरिक्तः परमेश्वरः नैदेहि गौरात्वापत्तिः। न च मुख्यसमवेतौ गौरात्वं युक्तं। अपि च प्रतीको
पदेशे सकृद्वचनं भवेत्। असकृद्वचनं प्रतीयते। नैददर्शनं तिंदाद्याभ्यासे हि न्यस्य स्वमर्थस्य
नवतितात्प्यत्वमिति दवीय एवोपवर्तितत्वं तस्मात्पौर्वापर्यपर्यालोचनया श्रुते स्नाद्य
जीवस्य परमात्मना वास्तव्यत्पित्यरता लक्ष्यते न च मानांतरविरोधाद्द्वित्राप्रामाण्यप्र
तिः। न च मानांतरविरोध इत्यदि तत् सर्वमुद्यमस्य दितं प्रथमे धाये। निरसस्याप्यनाद्यति

राम

८

यिते सवाक्यार्थः सदेव सोम्येदमिति चोपक्रमतत्त्वमसीत्यपसंक्षिप्यते इति स एव वाक्यार्थः ।
नदितः प्रच्याव्या रतिमत्पत्रविदधानः प्रधानमंगेन विहति । वरो हि कर्मणाऽभिप्रेयमाणात्वा
तसंप्रधानं प्रधानं तमुद्धेन कर्मणागेन न विद्यतीति तद्विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य क्वाच
नभूतार्थप्रधानत्वं न तस्यार्थः तदंगतया प्रत्याप्यते यथाहुः ॥ चोदता हि भूतं भवतमित्याह
दिशो वरं वाक्यं वाच्यं हीराकार्यमर्थमवगमयंति चोदता तद्धेतुतया भूतादिकमवगमयता
त्वाशकाह । नियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतो ह मिति यथा तावद्भूतार्थपर्यवसिता वेदां तानका
र्यनिष्ठास्तथोपस्थादित तत्त्वमसीत्यत्र प्रत्युत विधिति ह त्वेति विरुद्धप्रत्ययोत्पादात्
मुक्तिविहंतत्त्वमेवासेत्यभ्युपगमात्तत्र त्रैलोक्यमिति । आत्मेति लपगं नित्याह यति च । यद्यपि
तत्त्वमसीत्याद्या श्रुतयः संसारिणः परमात्मना भावं प्रतिपादयंतितथापि तयोरपह तया फलान
पहतपापत्वादिलक्षणा विरुद्धधर्मसंसेर्गाणात्तानात्वस्य विनिश्चयात् अतएव श्रुतत्वमसी
त्याद्या यामं ब्रह्म आदित्यो ब्रह्मेत्यादिवत्प्रतीकोपदेशपरतया एव पत्रेः प्रतिकोपदेशश्चाप्यन

ने

केतो

वाचा विद्या तद्वा सना समारोपित विधिप्रयं चात्ततः सांशये वक्तव्यं चिदंशस्याग्रहणाद्विप्रसंख्यपरमा
र्थतस्तत्त्वविप्रसोनाममौ कश्चिन्नुचसंसारो नाम किं न सर्वमेतत्सर्वोपपत्तिभाजनत्वेनानिर्वच
नीयमिति युक्तमस्तरामः ॥ तदनेनामिसंधिना तं यद्येवंप्रतिबुद्धे सितान्त्रिकस्य चिदप्रतिबोध
ति ॥ अत्येणाहुः ॥ यद्यहं तेन तोयोस्ति मुक्त एवासि सर्वदेति अतिरेहितार्थमन्यदिति ॥ न प्रतीकेनाहि
मः ॥ यथा हि शास्त्रेनात्तं शुद्धबुद्धमुक्तं स्वभावब्रह्मात्मत्वेनैव जीवेतोपास्यते अहंब्रह्मास्मितत्वमसि मे
तद्वत्त्वादिषु तत्त्वस्य हेतोः जीवात्मनो ब्रह्मरूपेणात्मा त्विकत्वाद्वितीयत्वमिति श्रुतेऽप्य जीवात्मन
स्याविद्यादर्पणावस्था प्रतिविंवका यप्ता तथयत्रयत्रमतो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मदृष्टे
पदेशस्तत्र सर्वत्राहं मन इत्यादि दृष्टं ॥ ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वमिति ॥ उपपत्तंच मनः प्रवर्ततां ब्रह्म
विकारत्वेन तादात्म्यं दृष्टं शरायो रचना दीनां मिथश्चि कारणां सदात्मत्वं ॥ तथा चेदशात्तां प्रतीको
पदेशानां ॥ कचित्कस्य चिद्विकारस्य प्रविलयावगमात् न मेदप्रपंचप्रविलयपरत्वमेवेति प्राप्त
उच्यते ॥ न तावदहंब्रह्मेत्यादिभिर्यथाहंकारस्य दस्य ब्रह्मात्मत्वमुपादिश्यते एवं मनो ब्रह्मेत्या

वेतो

वीच्य विद्यात् दासनासमारोपित विविप्रपंचात्ततः सांशये वकस्य चिदंशस्याग्रहणादित्वसंख्यपरमा
र्थतस्तुक्तविन्नसोनाममौ कश्चिन्नचसंसारोनामकिं तु सर्वमेतत्सर्वानुपपत्तिना जनत्वेनानिर्वच
नीयमिति युक्तमस्तरामः ॥ तदनेनाभिसंधिनोक्तं यद्येवंप्रतिबुद्धे सितार्थिकस्य चिदप्रतिबोध इ
ति ॥ अस्मिन्नुक्तः ॥ यद्यद्वैतनतो योस्ति मुक्त एवासि सर्वदेति अतिरेहितार्थमन्यदिति ॥ न प्रतीकेनाहि
मः ॥ यथा हि शास्त्रेनाक्तं उद्बुद्धमुक्तं स्वभावब्रह्मात्मत्वेनैव जीवेतोपास्यते अहंब्रह्मास्मितत्वमसि मे
तद्वत्तादियुतत्वस्य हेतोः जीवात्मनो ब्रह्मरूपेणातात्त्विकत्वादद्वितीयत्वमिति श्रुतेऽप्य जीवात्मन
स्याविद्यादर्पणावृक्षप्रतिबिंबकायप्यातक्यत्रयत्रमतो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्महृदरे
पदेशस्तत्र सर्वत्राहंमन इत्यादि हृदं ॥ ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वमिति ॥ उपपत्तंच मतः प्रमतीतां ब्रह्म
विकारत्वेन तादात्म्यदृशरायोदवतादितां मिबमहि कारणां सदात्मत्वं तथा चेदशानां प्रतीको
पदेशानां ॥ कचित्कस्य चिद्विकारस्य प्रविलयावगमात् मेदप्रपंचप्रविलयपरत्वमेवेति प्राप्त
उच्यते ॥ न तावदहंब्रह्मेत्यादिभिर्यथाहंकारस्य दस्य ब्रह्मात्मत्वमुपादिश्यते एवंमतो ब्रह्मेत्या

दिमिस्त्वं हंकारस्य दत्त्वमनः प्रभतीतां किं त्वेवं अस्य त्वेनोपास्यत्वं। अहंकारस्य वे
 हतया ब्रह्म त्वेनोपासनीयेषु मनः प्रभतिष्ठ हंकारस्य दत्त्वमनोपासनमिति चेन्न। एवमा
 दिब्रह्ममित्यप्रवराणां ब्रह्मात्मतया त्वहंकारस्य दत्त्वकल्पने तत्प्रविंवश्ये वतश्चिकारांतर
 स्याच्चाकाशो देस्मन्तः प्रभतिष्ठुपासत प्रसंगः। तस्माद्यस्य च न्मात्रात्मतयोपपत्तं विद्म
 हितं तस्य तन्मात्रतयेव प्रतिपत्तव्यं। यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्। तादृिकमध्या
 र्त्तव्यमिति प्रसंगात्। न च सर्वस्य वाक्यज्ञातस्य प्रपञ्चप्रविलयः प्रयोजनं। तदर्थं त्वेहि
 मन इति प्रतीकग्रहणं मनर्थकं विश्रुमिति वाच्यं। यथा सर्वं स्वत्विदं ब्रह्मेति। न च सर्वोपल
 द्धारार्थं मनो ग्रहणं युक्तं। मुख्यार्थं संभवे लक्षणाया अयोगात्। आदित्यो ब्रह्मेत्यादिनां
 वानार्थक्यापत्तेः। न हि स उपासकः प्रतिक्रान्तिश्च न भवाद्वा प्रतीकानां मनः प्रभतीतात्
 त्वेन कल्पनं श्रुतेर्वान्तत्वे तदुभयमप्यस्तीत्यर्थः। प्रतीकाभावप्रसंगादिति। ननु यथा वक्षि
 स्याहंकारस्याहं दस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभाव एव प्रतीकानामपि भविष्यत्यतश्च

हस्तोपमोपमोर्देचनामादानामिति। इह हि प्रतीकात्पहंकारास्पदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधि
~~हस्तोपमोपमोर्देचनामादानामिति~~ सितातिनतु तत्त्वमसीत्यादावहंकारास्पदमपास्यसवगम्यते किं
 तस्यैवावच्छेदेन रज्जुत्वज्ञापन इव हंकारास्पदस्यावच्छिन्नस्य प्रवित्तयो वगम्यते किं सतो यच्च
 वमेतदतो नवति। प्रधानीभूतानां न प्रतीकानामुक्ते देयुक्तौ तच्च तदुक्ते देविद्येयस्याप्युपपत्ति
 रिति। अपि च न च ब्रह्मण आत्मत्वादिति। न ह्युपासने विधानातिजीवात्मनो ब्रह्मभावप्रतिपा
 दनपरैस्तत्त्वमस्यादि स्पंदभैरेकवाक्यभावमापद्यते। तेन तदेकवाक्यतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशे आ
 त्मदृष्टिः कल्पेतामिति प्रकरणस्थत्वात्। तथा च तत्र यथा लोकाप्रतीतिर्यवस्थितो जीवः
 कर्त्ता भोक्ता च संसारी तद्वैति। कथं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशे वा तददृष्टिरूपदिश्येतेत्यर्थः
 अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादिति। यद्यप्युपासको जीवात्मानं ब्रह्मविकारः प्रतीकानि न स
 नः प्रभूतानि ब्रह्मविकारास्तथाप्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यत्वादिति दृष्टव्यं। ब्रह्म
 दृष्टरूपकत्वात्। यद्यपि सामानाधिकरण्यमुच्यथापि चरते तथापि ब्रह्मणः सत्त्वाद्यं दत्तयाप

ते

७
 तत्र सवसा मर्याद न फलवत्वात् प्रधानेन तदेवादितादिदृष्टिः संवर्तयमित्यादिदृष्टयो ब्रह्म
 रूपवर्तयः मत्त ब्रह्म दृष्टिरादितादिषु न चैवं विधेव धत्ते शास्त्रार्थेति क ए दृष्टिर्नोत्कृष्ट इति नो
 किंकोत्यायो अथवा दाय प्रभवत्वा गमि विरोधेन तस्येवापोदित्वात् इति पूर्वपक्षसंदेहः सत्यं सवसा
 ध्यक्षतया फलदा तत्वेन ब्रह्मण एव सर्वत्र वास्तव्यं प्राधान्यं तथापि शास्त्रे दृष्टान्तपुरो धेन क्वचित्क
 र्मण एव प्राधान्यं समवसीयते यथा दर्शयौ र्ममासा म्या यजेत स्वर्गकामः चित्रया पजेत पुरुका
 म इत्यादौ अत्र हि सर्वत्र यागाद्या राधिता यद्यपि देवतैव फलप्रयच्छतीति स्फुटितं तथापि शा
 दतः कर्मणः करणत्वावगमेन फलवत्त्वप्रतीतिः प्राधान्यं क्वचित्कद्रव्यस्य यथा इहीनो प्रोक्ष
 तात्पादौ तदुक्तं यैस्तु द्रव्यं चिकीर्षते मृगास्तत्र प्रतीकद्रव्यस्य मानेन ब्रह्म येन द्युतिः तदिदं यद्य
 पिसवा ध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मैव फलप्रयच्छति तथापि शास्त्रं ब्रह्म बुद्ध्यादितादौ प्रतीक उपाय
 मानेन ब्रह्म फलाय कल्पत इत्यभिप्रेदति किंवादितादिबुद्ध्या ब्रह्मैव विषयीकृतं फलायेत्यमय
 थापि ब्रह्मणः सवाध्यक्ष फलदानोपपत्तेः शास्त्रार्थसंदेहे लोकानुसारेणो निश्चीयते त

दिमत्तं निरुति शस्त्रार्थ एवं स्यादिति। न केवलं लौकिकैकान्या यो निष्पद्यते स पितृ आदि त्वादि
 शब्दानां प्राप्तेन न मर्यादार्थत्वमस्तीत्याह प्राप्तेन न मर्यादार्थत्वमस्तीति इति परत्वमपि ब्रह्मपदस्यास्यैवार्थ
 न्यर्थगमयति। तथा हि। स्वरसंख्यादित्वादि शब्दा यथा स्वार्थवत्तत्तथा ब्रह्मशब्दोऽपि स्वा
 र्थवत्स्येति यदि स्वा र्थोऽप्यविवाहितः स्यात्। तथा चेति परत्वमनर्थकं। तस्मादिति नास्वार्था
 त्प्रव्याच्यब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्तव्यं न च ब्रह्मपदं आदित्वादि पदार्थ इति प्रती
 तिपरस्वायमिति परः शब्दो यथा गौरिति मेघतानिरसवदिति तथा चादित्वादेयो ब्रह्मेति
 प्रतिपन्नव्यावृत्त्यर्थो भवतीत्याह। इति पैत्वादपि ब्रह्मशब्दस्येति। शेषमतिशेहितार्थः। आ
 दित्वादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः। अथ चानियमेन उद्गीथादिमतय आदित्वादि सव्यस्ये
 तिति। सत्स्वप्नादित्वादिषु फलानुत्पादादुत्पत्तिमतः कर्मणश्च फलदर्शनात् कर्मैव फल
 वन्नथा चादित्वादिमतिनिर्णयुद्गीथादिकर्माणि विषयीक्रियैरनन्तत आदित्वादि दृष्टमिति
 कर्मरूपान्पत्तिमयेरनन्त एव च कर्मरूपेण सत्कृत्ये युक्तः फलमुत्पद्येत। आदित्वादिषु पुन

रुद्राद्यादिदृष्टादुद्गाथबुद्ध्या आपमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः संतः फलाय कल्पि
 तव्यं तदिति। अतएव च प्रथिमश्लोके कसामशब्दप्रयोग उपपन्नो यतः एथिक्कामगद्विष्टिर
 धस्ता अग्नौ च सामदक्षिः सामिपुनरग्निदृष्टौ क्रान्तिरिति एथिवा दष्टौ विपरीतं भवेत्तस्या
 दपेतदेव युक्तमित्याह तया चैयमेवेति उपपत्त्यंतरमाह। अपि च लोके धिति। एवमव
 धिधिकरणानिर्द्देशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यादत्वे केसु सामदक्षि रधसंते
 तितान्मस्येति। एवाधिकरणराज्ञांते। पपत्तिमत्रैवार्थे ब्रूते। अथमनिर्दिष्टेषु चेति सिद्धांतमुप
 कर्मते। आदित्यादिमतयवेति यद्युद्गायादिमतय आदित्यादिषु क्षिणे रनतत आदित्यादि
 तां स्वयमकार्यत्वादुद्गायादि सन्ते स्तत्रैव यथं प्रसज्येतान ह्यदित्यादिभिः किंचित्क्रिय
 ते यदिद्यया विर्यवत्तरं भवेत्। आदित्यादिमत्या विद्यया तद्गायादिषु कर्मसु कार्येषु पदेव
 विद्यया करोति तद्दीर्घवत्तरं भवतीत्यादिमतीनामपपद्यते। उद्गायादिषु संस्कारत्वेनोप
 योगः। सोदयति भवतु कर्मा समद्विफलेष्वेवमिति। यत्र हि कर्मणाः फलतत्रैव भवत्यत्र

राम

तदुक्तत्वात्फलतत्रगुरास्पसिद्धत्वेनाकार्यत्वात्करोतीत्येवनास्ति सत्रविद्यायाः कउपयोऽप्य
इत्यर्थः । परिहरति तेषां पीतिानतावद्गुराः सिद्धस्वभावः कार्ययफलाद्यपर्याप्तामाभूतस
र्वदाफलोत्पादो मा भूत्तत्प्रकृतकर्मानिवेशिनो यत्किंचित्फलोत्पादः तस्मात्प्रकृतापूर्वसंनि
वेशितः फलोत्पाद इति तस्य क्रियमाणत्वेन विद्यया वीर्यवत्तत्त्वोपपत्तिरिति फलालोक
त्वाच्चदित्यादिनामिति । यद्यपि ब्रह्मविकारत्वेनादित्येहीययोरविशेषस्तथापि फलात्म
कत्वेनादित्यादीनामभूत्सुहीयादिभ्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयातिर्देशादप्युहीयादीनां प्रा
धान्यमित्याह अपि चेत्येति । स्वयमेवोपासनस्य कर्मात्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः नन्तुं सिद्ध
यैरादित्यादिभिर्धर्मैः साध्यरूपत्वमभिभूतं कर्मणामित्यत आह । आदित्यादिभावेना
पि च दृश्यमानानामिति । न वेदेतदेवं यद्यद्यासेन कर्मरूपमभिभूयेतापित्तसारावद्वद्वान्ति
दृष्टिः केन मित्तीव्रत्वादित्यागुरेन गौरपतमिभूतसारावकत्वात्तथेहापिन हायं प्रतिकार्यो
रजतधीरिव वद्विधो र्यसमारावकत्वमभिभवेत् किं त गौरा ॥ तथेयमप्युहीयादावादित्यद

वि जैसा नितावः । तदेतदेतस्यामच्युटसामेति अन्वेषापित्तक्षणापयतौ न च कसामम
 तर्धसकलता एधिवाग्योवितर्यः । अक्षरमासात्ते च नयानुविपरीतमेवेसाहाइयमेव
 गग्निरिति । लोकेषु पंचविधं सामोपासीतेति द्वितीया निर्देशात् साप्ताहपास्यत्वमवग
 म्यते । तत्र यदि सामाधीरध्यस्पेतततो न सामान्यपास्ये रत्नपित्तलोकाः एधिवाद्यः ।
 तथाच द्वितीयार्थपरित्यक्तत्वात् तृतीयार्थः परिकल्प्येत सामेति लोकेषु तिसप्तमा द्वितीया
 र्थकथं विनीयेतागारे वास्यंतां प्रवारे कुसमातीति वत् । तेनोक्तत्वाद्यानुरोधेन स
 त्माञ्चैमवथाप्यवश्यकल्पनीयार्थकथं विनीयेतागारे वास्यंतां त्वरं यथाश्रुत
 द्वितीयार्थानुरोधाय तृतीयार्थमसमीच्याख्यातया लोक एधिवादिबुद्धापंचविधं हिं
 कारप्रस्तावोद्गीयप्रतहारनिधनप्रकारसामोपासीतेति निर्णयितो ननु यत्रोभय
 अपि द्वितीया निर्देशो यथाखल्वमुमादित्यसप्तविधं हिंकारप्राप्तस्तावोद्गीय
 प्रतिहारोपद्रवनिधनप्रकारं सामोपासीतेति तत्र कोविनिगमनायां हेनुरित्यत आ

हापत्रापाति। तत्रापि समस्तस्य सप्तविधस्य साम्ना उपासनमिति साम्ना उपास्यत्वश्रुतेऽसाधितित
 पंचविधस्य साधुत्वं वा सधर्मत्वं॥ तथा च श्रुतिः॥ साधुकारी साधुः भवतीति हिंकारानुवादे
 न एयि वीदृष्टिविधाने हिंकारः; एयि वाति प्राप्ते विपरीतनिर्देशः; एयि वीहिंकार इति। आसीन
 संभवात्। कर्मो गसंबंधियुय अदितिष्ठतः कर्मचोदितं तत्र तत्संबंधोपासनापितिष्ठतैव
 कर्तव्या। यत्र चासीनस्य तत्रोपासनायासीनैवेति। तापिस्य दर्शने वस्तु तत्रत्वात्। प्रमा
 रातं तत्रत्वाच्च वस्तुव्यवस्था प्रमारा वासन नियमं नापेक्षत इति तत्रापि नियमः तस्मात्त्यक्त
 हताश्रयत्वेन विनोपासितं तत्र शक्यं यथा प्रतीक्षादियथा वास्यदर्शनमंतत्त्वमस्यादित त्रैया
 चिंता। तत्र चोद्य कशास्त्राभावादतियमे प्राप्ते यथा शक्यत इत्युपसंबंधादासीनस्यैवेति सिद्धं। न
 नृपस्य भवस्यायं ध्यायति रूपवर्ण्यते। प्रयुज्यते। किमसौ तिष्ठतो न भवति न भवतीत्याह आसीनश्च
 विद्यमानायासे भवति। अतिरोहितार्थमिति रत्। अत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् तस्मै शुद्धौ शर्वरावद्भिवा
 लुकाविवर्जित इत्यादिव च तान्नियमे सिद्धे दिग्देशादिति मम वाचनिकमपि प्राचीनप्रवर्तित्वेन य

90

नेतेति बौद्धेदिकारंभवत्वसामान्यात्कदाचित्कश्चिदाशंकेततमनुग्रहीतमाचार्यः सहृद्वावेनैतदाहसमय
त्रैकाग्रतामनस्तस्त्रैवभावतांप्रयोजयेदविशेषात्। न ह्यत्रास्ति वैखदेवादाविवब्रजंतविशेषकं त
स्मादिति। आश्रयणान्नत्रापि हि दृष्टं। अधिकरणविषयं विवेचयति। तत्रयानितावदिति। अविद्य
मातनियोज्ञायामुक्त्यात्मत्वप्रतिपत्तिरुभयाः शास्त्रं हि नियोज्यस्वकार्यरूपनियोगसंबन्धमवयो
धयति। तस्यैव कर्मणोऽर्थस्यैव तदनुरागमधिकारं। तच्चैतदुभयमतींद्रियत्वाद्वैतिशास्त्रजन्यतरंग
प्रसारणांतराश्रयेशास्त्रार्थवत्त्वान्ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेरुक्तजीवनमुक्तेन दृष्टत्वात्ता स्तीहितरो
हितमिव किंच तेति किमत्र शास्त्रं कोरयति। न त्वेव मभ्युदयफलानुपासनानि। तन्नियोज्यनियो
गतनक्षरास्पकर्मणि स्वाभिजातनक्षरास्पचसंबन्धस्यातींद्रियत्वात्। तत्र सकृत्करणादेव शास्त्र
र्थसमाप्नोत्याप्त्या मुपासतपदे वेदनीयावन्निमात्रमेव कृतवत उपरमः प्राप्तत्वावतैव कृत
शास्त्रार्थत्वादिति प्रामेयं धीयते। स विज्ञानो भवतीत्येव लोको ज्ञानेनोत्पादिषु तैर्धन स्वर्गादि
पलानामपि कर्मणां प्रायण काले स्वर्गादिविज्ञानाक्षेपकत्वं तत्रैव वक्ष्यामीन्द्रियफला मुपास

रम

नानां तातिस्वत्वा प्रापसां तत्तदप्यस्य गोचरबुद्धिधारावाहितया दृष्टेनैव स्तोत्रेण प्रायणसमये तदुद्दि
 भावयित्वा किमत्र स्वर्गादिफलवत्प्रापणसमये बुद्ध्या द्रष्टेनैव न हि दृष्टे संभवत्तदुद्दिष्टकल्पनायुक्ता
 तस्मादाप्राप्त्या प्रत्ययावतिरिति तदिदं प्रत्ययास्तेन इति । तथा वक्तुः । सर्वातीन्द्रियफलवि
 षयास्यथा कतुरस्मात्लोकालौकिकेति एवं कतरिहामुल्लोकप्रेत्याहेभिसंभवति । कतः संकल्पविशेषः
 स्ततयश्चोदाहता इति ॥ ॥ तदधिगम्य उत्तरपक्षाद्ययोरश्लेषविनाशो तद्यपदेशात् गतस्तु त
 यशेषः साधनगोचरविचारः । इदानीमेतदध्यायतः गताफलविज्ञाप्रतप्यते तत्र प्रथमं तावदिदं
 विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मतावत्प्राप्तं । शास्त्रेण हि फलनाय विहितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहा
 रायान्वमेधादिब्रह्महत्यादिवापूवां तव्यापारां किंतदप्युपरतेपिकर्मण्यत्र खदुःखेयभो
 गान् प्राप्नुविरंतमर्हति । सहितस्य विनाशहेतुस्तदभावे कथं विनाशेदिति । तस्मात्कस्मिन्कल्पप्रस
 गात् । शास्त्रोक्त्या कोपाद्युदत्तफलं चेत् । कर्मापूर्वविनाशेति कर्मणः फलप्रसवसामर्थ्यबोधकं
 शास्त्रप्रमाणं भवेत् । ननु प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदत्तफलान्यपि कर्माणि क्षिप्येति चेत् । तस्य
 नानेति वक्तुं न फलान्मोहादुपरीतफलं दुरितं बंधफलं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशयः किं

वा०प

११

प्रतः। प्रायश्चित्तात्तामपितदप्रक्षयेहेतुत्वात्। तद्विधानस्यैतस्मिन्नाधिकारिप्राप्तिमात्रेणोप
पत्तावुपात्तदुरितनिवहणफलान्नोपकृत्यायोगात्। अतएवस्मरंति। तामुक्तं कर्म क्षायतइति
यदिपुनरपेक्षितोपायतात्माप्रायश्चित्तविर्त्तनियोज्यविशेषप्रतिलभमात्रेणतिर्दूरेणतात्प
येक्षितंकांक्षायां दोषसंयोगप्रवरात्तत्तत्तिवर्हणफलः कल्पेततथापिब्रह्मविज्ञानस्य
तत्संयोगेनाप्रवरात्तदुरितनिवर्हणसामर्थ्यप्रसारात्तस्मिन्मोक्षवत्तत्तस्यापिस्वर्गादिफ
लतद्देशकालनिमित्तापेक्षयोपपक्षेः। शास्त्रप्रामाण्यात्संभविष्यतिसाव स्याद्यस्यासुपभोगे
नसमस्तकर्मप्रक्षयेब्रह्मज्ञानमोक्षप्रबोध्यतियोगद्वैतवादिभिर्मयंतरिक्षेवहृतिशरीरेदि
यारिनिर्मायफलत्पुनरुज्ज्वलनयोगसामर्थ्यनयोजिक्कर्माणिनृणयित्वा मोक्षी संपत्स्यते।
स्थितैवैतस्मिन्नेवैवायवलाघ्यापुष्करपलाशादित्यादिवपदेशोन्नतविद्यमानुतिमात्रपरतया
व्याख्येयइतिप्राप्तउच्यते व्याख्यायेतैवंवपदेशोयदिकर्मविधिविरोधः स्यात्तत्त्वमस्ति।
शास्त्रं हि फलोत्पादनसामर्थ्यमात्रं कर्मणामवगमयति। ननु कुतश्चिदंगतुका निमित्ततः

राम

प्रायश्चित्तादेस्तु प्रतिबंधमपि। तस्य तत्रौदासाभ्याम्। तद्यदि शक्यं चेदितं फलप्रसवसामर्थ्यम्
प्रतिबद्धमागंतुं केन केनचित् कर्मणा तत्फलं प्रसृतं वेति न शास्त्राद्यातः। नाभुक्तं कर्म
यत्तदिति च स्मरणमप्रतिबद्धसामर्थ्यं कर्मादिप्रायः। दोषस्तयोद्देशेन चापरविद्यानामस्ति प्राय
श्चित्तवद्विधानमैश्वर्यफलानामप्युभयसं। योगविशेषात्तत्रापि निर्गुणाद्योपरविद्याया
दोषोद्देशेनास्ति तत्रापि तत्त्वमावालोचनादेव तत्प्रत्ययप्रसवसामर्थ्यम्। वसीयते। न हितत्वं त
मसि वाक्यार्थपरिभाषनात्। वा प्रसंख्यातेन निर्णयनिमित्तकर्तृत्वमोक्तत्वादिविग्रहो जीवः फ
लोपभोगेन पुत्र्यते न हिरज्जं भुजंगमसमारोपनिबंधताः। नयकंपादयः सति रज्जुतत्त्वसाक्षा
त्कारे प्रभवति। किंतु संस्कारशेषात् किंचित्कालमद्वयस्यपि निवर्तत एव। अमुमेवार्थमनुव
दंतो यथा पुष्करपल्लवत्वाद्योऽप्युद्देशः समवेतार्थाः संतो न स्फुटिमात्रतया कथंचित्त्वाख्या
नं मर्हति। न तूक्तं संभविष्यति। सावस्थान् जीवात्मनो यस्याप्यर्थोऽप्यभोगाद्वा योगादौः प्रभाव
तो वायुगणद्वौ कविधकायनिर्माणेनायर्थोऽप्यभोगाद्वा जंतुः कर्मादिपयित्वामोदी।

१२

संपत्त्यत इति तत्राह एवमेव च मोक्षोपपद्यत इति श्रुतादिकास्त्रिपाकाः क्रमवता तावत्सो गतेन ते
 सुमशक्याः संज्ञानः खलु यमपरा नपि संचितो तिकर्मा शयानिति नाप्यपरायमपभोगेना सक्तः कर्मा
 शतरूपसंचित्वान्नः दोषातिताप्रता कल्पता तिक्रमकालभोग्यानां संप्रतिभौ क्रमसामर्थ्यात्तदा
 र्धकालफलानि च कर्माणि कथमेकपदे द्येयं सितस्मान्नात्ययामोक्ष संभवः ननु स्वत्वपिकर्मा
 शयान्तरेषु सषट्ः खफलेषु मोक्षफलाल्कर्माणाः समुदाचरतो ब्रह्मभयमनुभूयाथल ध्रुविपा
 कानां कर्मांतराणां फलानि भौक्ष्यंत इत्यत आह न च देशकालनिमित्तापेक्ष इति न हि कार्यः
 संमोक्षो मोक्षो न विलसतेति ब्रह्मभावो निसः न च ब्रह्मक्रियते यमिदमिति नित्यत्वादित्यर्थः
 परोक्षत्वा नुपपत्तेः श्रुतान फलस्य ज्ञानफलं खलु मोक्षो भुपेयेते ज्ञानस्य चानंतरभाविनी
 दोषाभिप्राप्तिफलं सैव चाविद्योद्देशमादधितो ब्रह्मस्वरूपा वस्थानलक्षणा य कल्प
 ते एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य स्यात् अपूर्वाधानपरंपरया लज्ञानस्य मोक्षफलत्वे कल्पमाने ज्ञा
 नस्य परोक्षफलं मद्दृष्टार्थत्वं भवेत्तमद्दृष्टे संभवत इष्टकल्पनायुक्तेत्यर्थः तस्माद्दृष्टाधिभोगे
 त्व

राम

योगनिवेदनत्वेन

किं:

ब्रह्मज्ञानेन सत्यं तस्यैतदसिद्धौ दुरितक्षय इति सिद्धं ॥ । उत्तरस्याप्येवमसंश्लेषः पातेत । अधर्मस्य स्वाभाविकत्वेन शास्त्रादेशा ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबंधो युक्तः । धर्मज्ञानयोस्तु शास्त्राद्यत्वेन ज्योतिष्टोमदर्शयोर्गतास्वदविरोधान्नोद्धेद्योद्धेपुंत्वावोपज्यते । पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञानोद्धेद्यत्वेन धर्मस्य तत्तदुद्धेद्यत्वं विशेषविधानस्य शेषप्रतिषेधतां तरीयकत्वेन लोकोक्तः । यथा देवदत्तो दत्तितो नादरापश्यतीत्युक्तेन वामेन घश्रपतिगम्यते । उभे द्वौ वैषयते तरतीति यथा समंब्रह्मज्ञाने तदुक्तः । तं लोकेन सकृत् निति । स्वीयं ते चास्य कर्माणि च सामान्यवचनं सर्वपापानशतिविशेषप्रवणत्वात् पाप्मकर्मणि विशेष उपसंहरणीयं । तस्मात् ब्रह्मज्ञानात्तदुक्तस्यैव प्रज्ञयो न सकृत्तस्येति प्राप्तेर्वाधिकरणराहं तोति दिश्यते । नोखलु ब्रह्मविद्या केन विददृष्टे न द्वारेण दुष्कृतमय न यत्पितृदृष्टे नैव भोक्ता भोक्तव्यभोगादि प्रविलयद्वारेण । तच्चैतत्तत्सकृत्तेषां निकथमेतदपि लोकि घात्यस्वयं सति न शास्त्रीयत्वसाम्यमात्रमविरोधहेतुः । न हि प्रत्यक्षत्वसाम्यमात्रादपि रोद्धो जलानलादीनां । न च सकृत्तशास्त्रमनर्थकमब्रह्मविदं प्रति तद्विधेरर्थवत्वात् । एवमेव

स्थिते च पापश्रुत्यापुण्यमपि गृहीतव्यं ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निवृत्त्यफलत्वान्न तत्फलं हि दत्तं
 याति शयवत् । तत्त्वे बन्धो ह्येतन्निशयत्वात् कृतित्यन्ताच्चादृष्टप्रयोगश्चायं पापश्रुत्यो वेदे
 पुण्यपापयोः । तद्यथापुण्यपापे अनुक्रमसर्वपापान्तोऽतो निवर्तत इत्यत्र । तस्मादविशेषे
 षण्णपुण्यपापयोश्चैव विनाशविधिसिद्धिः । अनारब्धकार्यवत् पूर्वतदवधेः । यद्यदैतन्ना
 नस्वभावलोचनपाउत्तरश्वसुकृतयोरस्त्वेष विनाशोऽहं तत्रारब्धानास्तु कार्ययोश्चावि
 शेषेणैव विनाशः स्यात्कर्तृकर्मणादिप्रविलयस्येभ्य आविशेषात् । तन्निवर्धनत्वाच्च विना
 शस्य न च संस्कारशेषात् कुलालचक्रभ्रमरावदनुवृत्तिः । वस्तुतः श्वत्सु च नुवृत्तिर्माया
 यादितश्च पुण्यपापयोर्मायायाश्चाविबिनिर्मितत्वेन माया निवृत्तौ न पुण्यपुण्ये तत्संस्कारो
 वस्तुसंतिविकल्पानुवृत्तिः न च रज्जौ सर्पादिविभ्रमज्जनिता मय कं पादयो निवृत्तौ विभ्रमे य
 यानुवर्तते तथाहापीति युक्तं । तत्रापि सर्पाः सत्त्वे पितृत्वात् तस्य सत्त्वेन ज्जनिता मय कं पादी
 नां तत्संस्काराणां च वस्तुसत्त्वेन निवृत्तौ विभ्रमे नुवृत्तेरप्यपेक्षः अतु न माया न तज्जाः सत्त्वा

तो न तद्रोचं इति तद्ध मायतिर्मितानां सर्वेषां तु ह्यत्वात् किमनुवर्त्तता न स स्कार प्रेयो न कर्म त्व
विशेषेणारक्षु कार्याणां अतारक्ष कार्याणां च निवृत्तिः न तस्य तावदेव चिरं यावत्त विमो ह्ये
यसं पत्स्यति श्रुतेः देहपातप्रतीहारश्च कार्याणां ~~च निवृत्तिः न तस्य तावदेव चिरं यावत्त~~ युक्ता न
हे या श्रुतिरवधिने दोषधारिणी अपि तस्मिन् प्रतापराद्यया लोकरतावत्ते चिरं यत्त्वस्मातो न
ज्ञातस्येति न तितत्र स्नानमोजने अवधित्वेन विधीयते किंतु से पीयसा प्रतिपाद्यते उ न
यविधाने हि वाक्येति चेत्तत्र अवधिनेदः विरता चेति प्राप्ते निधीयते यद्यप्यहैतत्र सतत्त्व
साक्षात्कारो आताद्यविद्योपदर्शितप्रपंचसात्रविरोधितया तन्मध्यपतितसकलकर्म
विरोधी तयाप्यतारक्षविपाककर्मजातं दुर्गितेव मुद्धितं न त्वारक्षविपाकसंपादित
जात्यायुविततपूर्वापरीभूतसुखदुःखोपकोभोगप्रवाहं कर्मजातं तद्विसमद्राचरद्वितित
येतरेभ्यः सुखसुखवृत्तिभ्यो बलवदमया देवअपीरां हिरण्यगर्भमनुदात्तकप्रभृतीनां विगर्ति
तनिरिव तन्ने शजालावरणतया परतः प्रयोतमानबुद्धिसत्त्वानां तज्जोगजीविता भवेत्

२४

मिहितुन
निर

भूयते चैषां प्रतिस्तरति हामपुराणे भुतत्वज्ञाता यमहाकल्पकल्पसत्त्वंतरादिजीविता च न वै ते मधि
 योतत्रत्यविदेवृक्षविदश्यात्मपुण्यमेधसोमनुष्या इति प्रदेयं तस्मादागमानुसारतोस्तिप्रारब्ध
 विपाकात्तां कस्मिंश्चिद्वयायतदीयसमस्तफलोपभोगप्रतिज्ञासत्पठितत्वसाक्षात्कारे तावदेव
 चिरंताविद्यायते अपित्भुतं तन्तरसिद्धां चिरतामनद्यदेहपात्तावधिमात्रविध्यं तदेतदभि
 संध्यौचित्यमात्रतया हस्मभगवानभाष्यकारः न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यकर्माशयमिति ।
 तच्चेदं न जातु दृश्यद्विरोधिसमवाये विरोधं तन्मनुवर्तत इत्याह । अकर्ता स बोधोपीति । यदा
 लोकेऽपि विरोधिनीः कंचित्कालं सहानुरतिरूपलक्षात्तद्देवागमवत्तात्तदोर्ध्वकालमपि सवंती
 नवसक्यानिवारयितुं प्रमारासिधस्यतियोगपर्यन्तयोगानुपपत्तेः तदेवं मध्यस्थान् प्रतिपाद्य
 येभाष्यकारमाप्तं मन्यंते तान् प्रत्याह । अपि चैते वा अविबदितव्यामिति स्थितप्रज्ञं न साध्याः कः
 तस्योत्तरोत्तरभ्यानोत्कर्षणपूर्वप्रज्ञाया अस्थितत्वात् । तिरतिशयस्तु स्थितप्रज्ञः सच सिद्ध
 वनचज्ञानकार्यमयकंपादयः ज्ञानमात्रादनुत्पादात्तरसर्णावच्छेदो हितस्य मयकंपादिहेतुः

सि

हा

स

अ

रामः

व्यो

सचासत्ततिर्धचतीयशक्तिस्तोवस्तुसतः कार्योत्पादः न च कार्यमपि मयकेपादिवस्तुसन्त
स्यापि विचारस्य हत्वेन निर्वाच्यतात् अतर्वाप्याद्यानि न्योतयौ नातपपत्तिः । यादृशो ह्यिदं
तादृशो बलिरिति सर्वमदातं ॥ ॥ अग्निहोत्रादिकृतकार्या येवतदर्शनात् यदि पुराणस्याप्यश्ले
षविनाशो हेतुनित्यमग्निहोत्रादिन कर्तव्यं योगमात्रेण च । तस्यापीतरपुरेण वद्विद्यया विनाश
त् । प्रज्ञालनाद्विषयस्य दृशदस्पर्शतन्वरमिति न्यायात् । न च विविदिषंति यज्ञेन दानेनेति मोक्षत्वं
ह्येककार्यतया अविद्याकर्मरोगविरोधः सहा संभवै नैककार्यत्वा संभवात् न ह्येकमात्मा सं
विदुषो विगलितनिश्चितकर्मत्वभोक्त्वादिप्रपञ्चविभ्रमस्य र्वोत्तरे नित्यक्रियाजन्तेषु संभव
तः ॥ तस्माद्विविदिषंति यज्ञेनेति वर्तमानं पदेशो ब्रह्मज्ञानस्य वा यज्ञादिनां वास्तुतिमात्रं न त
मोक्षमारागस्पृष्टि साध्यतया ज्ञाद्विविधिरिति प्राप्त उच्यते । सत्पतविद्येयैककार्यत्वं कर्मणां
परस्परविरोधेन संभवात् । विद्योत्पादकतया तत्कर्मणां मारादुपकारकारणं मस्तुमोक्षोपयोगः
न च कर्मणां विद्याविरुध्यमानानां न विद्याकारणत्वं । स्वकारणविरोधिता कार्याणां बहुलमुपल

न

वेः तथा च विद्यालक्षणा कार्योपायतया कार्योपायतया कार्यविनाशनामपि कर्मणा
 उपादानसमर्थवत्ता तदभावे तत्कार्यस्यानुपादेन मोक्षस्यासंभवात्। एवं च विविदिषंति यत्नेनेति
 यत्तसाधनत्वं विद्याया अपरं च मर्त्यं प्राययतः पंचमलकारस्य नात्वं तपरोद्धवसितया
 ज्ञानरूपस्य तया कथं चिद्वाक्यान्मविष्यति। दैतदेनेनासि संधिनोक्तं ज्ञानस्यैव हि प्रापकं
 कर्मप्रकाराणां मोक्षकारणमित्युपवर्त्यते। यत्त एव तत्त विद्यासमये कर्मस्ति नापि परस्ता
 दपि तत्रागेव विद्योक्तं आनतरवचातिक्कान्तविषये मेतत्त कार्ये कत्वा निमिधानां एतदेव स्या
 रयति। न हि ब्रह्मविद इति सूत्रांतरमवच्छिन्नतारयितुं शक्यति। किं विषयं उतरिदमिति। अस्मि
 तरे संज्ञां। अतोऽपि हे वाग्जनाः काम्यकर्मविषयमज्ञेयवत्त्वनाशवत्तनाशारवांतरा
 यवचनं वतस्पृष्टादाणां उपयंति। तदाति। यदेव विद्ययेति हि। अस्ति विद्यासंयुक्तं यत्त
 दि एवं विद्वान्पजतेत्यादिकं। अस्ति च केवलं। तत्र यथा। ब्रह्मण्यहिरण्यं दद्यादित्युक्तं वि
 द्ये ब्राह्मण्यदद्यात्त ब्राह्मण्युवाच वदित्तिसंसेव मूर्ख येति विशेषप्रतिज्ञमस्तत्क

कस्य हेतोः तस्यातिशयत्वात्। एवं विद्यारहितत्वात्। तौ देवि विद्या सहितमतिशयवदितितस्यैवप
परविद्यासाधनत्वमुपात्तदुरितक्षयद्वारा। नेतरस्यात्तस्माद्विदिविधं तियज्ञेनेत्यविशेषश्रुतम
पि विद्यासहिते यज्ञादावुपसंहर्तव्यमिति प्राप्तेभिर्धायते। यदेव विद्याया करेति तदेवास्पवाद्य
वत्तद्वमिति तेरवर्थाश्रुतेर्विद्यारहितस्य वीर्यवत्तामात्रमवगम्यते। तच्च सर्वथा किंचित्तरस्य
तदुपपद्यते। तस्मादस्यस्यापि कयापि मात्रया परविद्योत्याह योग इति विद्यारहितमपियज्ञादि
परविद्यार्थि नानुद्देयमिति सिद्धं॥ ॥ भोगेन त्वितरेक्षपयित्वा संपद्यते॥ ॥ अनारब्धकार्ये
त्यस्य तत्रः फलं भोगेन तिष्ठति दर्शयत्यनेन सूत्रेण। अस्वरूपपादनं पुरस्तादयच्छब्दकृतमिति
नेह प्रकियते पुनरुक्तिर्भयात्॥ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितेशरीरकमगवत्पादभा
ष्यविभागे भामत्यांचलर्षीधायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ वाङ्मनसि दशानां द्वादश। अथास्मि
न्फलविचारलक्षणो वाङ्मनसं पद्यत इत्यादि विचारो संगतश्चैतन्यत आह। यथा परास्वयं
सफलप्राप्तय इति। अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमार्गार्थत्वादुत्कीर्तितस्तद्विचारः

१६

परं पर्येण भवति फलविचार इति नासंगत इत्यर्थः न त्वयस्तु क्वांति क्रमो विदुषो नोपपद्यते न
तस्य प्राण उक्तां मत्स्यत्रैव समनीयं स प्रविशति तत्र तत्कथं तस्य विद्याधिकार इत्यत आ
ह। समाहिविद्य इविदुषोरिति विषयमाह॥ अस्ति विमिश्रति किमिहेति वि

अष्टकायः - ४

पादः - ९

वाचस्पतिचतुर्थध्यायद्वितीयपादारंभः

श्रीगणेशायनमः॥ वाङ्मनसिदर्शनाद्युदाद्य। अथास्मिन्मूलविचारतत्त्वज्ञानसिद्धि
 पद्यतश्चादिविचारोसंगतइवेत्यत आह। अथापरासविद्यासफलप्राप्तयइति
 अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमार्गार्थत्वादुक्तीतेस्तइतोविचारः परंपर्येण भवति फलवि
 चारइति न संगतइत्यर्थः॥ तत्त्वयमक्रा॥ सिक्रमो विदुषो नोपपद्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामंत
 त्रैव समनीयं न इति श्रवणात् तत्त्वयमस्य विद्याधिकारइत्यत आह। समाना हि विदुर्द्विदु
 योरिति विषयमाह॥ अस्तीति॥ स्मिरशति। किमिहेति। विशयः संशयः पूर्वपक्षमाह। त
 च वगिहेति। श्रुतिलक्षणाविषये सिद्धांतसूत्रं परयित्वा पठति। वाग्वत्तिर्मनसि सं पद्यतश्च
 ति। इत्यध्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह कथमिति उत्तराधिकरणपर्यालोचनेनेव प्र
 तिति मित्यर्थः॥ तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रत्ययविवक्षां योतिह सर्वत्रैव परत्रैव विभाग
 साम्यात् किंपरत्रैव विशिष्यादविभागाइति तत्त्वत्रापि तस्मादविभागेनो विशिष्यं तत्रैव
 त्युपसंहारमात्रविवक्षासूत्रकारस्येति गम्यते। सिद्धांतहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह। कस्मादिति।

राम

सत्यामेवमसौवर्तौवाग्बन्तौ रूपसंहारदर्शनात्। वाचस्पत्यसंहारमदृष्टं नागमेपि गमयिष्येति। आ
 गमेहिदृष्टानुसारतः प्रकृतौ विकाराणां लयमाह न च वाचः प्रकृतिर्मानोयेनास्मिन्नित्येनाये
 त। तस्मात्प्रकृतिवृत्तिमत्तोरमेदविवक्षया वाक्यदंतद्वैतौ व्याख्येयं संभवति च। वाग्बन्तौ वा
 गप्रकृतावपि मनसिलयः। तथातत्र तद्वैतौ दिव्याहवत्सुद्धावाप्तिर्भवति। अतएव स
 र्वाण्युयतएव प्रकृतिविकारभावान्न मनसि न स्वरूपलयो वाचोपितु वृत्तिलयः। अतएव
 सर्वेषां चक्षुरादानां भिन्दिष्यारणां सत्येव सवृत्तिक मनसि वृत्तेरनगतिर्लयः न स्वरूपल
 यः। वाचस्पत्यकृग्रहणं पूर्वसूत्रे उदाहरणं पेक्षेन तु तदेव विवक्षितमित्यर्थः तन्न मनः प्रा
 णोऽनरात्। यदि स्वप्रकृतौ विकारे तत्त्वस्य लयः ततो मनः प्राणे संपद्यत इत्यत्र मनः स्वरू
 पस्यैव प्राणे संपपन्ना भवितव्यं। तथा हि मन इति नोपचारतो व्याख्याते भविष्यति। संभवति
 विकारभावः प्राणमनसोरन्नमयं हि सोम्य न इत्यन्नात्मतामह मनसः श्रुतिः रापो मयः प्रा
 ण इति च प्राणस्यावात्मतां प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यं तथा च प्राणे मनसः प्रकृतिरिति म

न सो वृत्तिस्ततः प्राणो लघ्वद्वि प्राप्तेभिर्धायते। स तस्मात्पो न्तमसृजंत इति श्रुते खल्वयोः प्रकृति
 विकारमावोवगम्यते। ननु तद्विकारयोः प्राणमनसोः स्वयोनिप्रणालिकथान्नमिथो वि
 कारयोः प्रकृतिविकारमवस्थुपगमे संकरादिप्रसंगः स्यात्। तस्माद्योयस्य साक्षाद्विकारस्त
 स्य तत्र त्वय इत्यन्तस्यासत्त्वयो न त्वविकारे प्राणे त्वविकारस्य मनसः तथावात्रापि मनोर्व
 ते वृत्तिमतिमाराणालयः न त्ववृत्तिमतिमनस इति सिद्धं। सोऽप्यहं तदपगमादिभ्यः। प्रा
 णस्तेजसीति तेजः शब्दस्य भूतविशेषवत्तत्त्वाद्देहानात्मनि चाप्रसिद्धेः प्राणस्य जीवात्म
 नि सत्त्ववृत्तिप्रतिभिलिप्युपगमानुगमावस्थानश्रुतिनां च तेजोद्वारेण पुप्येते तेजसि स
 मापन्नवृत्तिः स्वल्पप्राणस्तेजः अन्तर्जीवात्मनिसमापन्नपरत्तान्ति तद्वारेण जीवात्मसमा
 पन्नवृत्तिः प्राण इति उपपद्यते। तस्मात्तेजस्यैव प्राणवृत्तिप्रविलय इति प्राप्ते सिध्य
 ते। सप्रकृतः प्राणोऽप्यहं विज्ञात्मानि श्रुतिष्ठते। तत्तत्र वृत्तिर्भवति। कुतः। उपगमानुगमना
 वस्थानेभ्यो हेतुभ्यस्तत्रोपगमः। इति साहचर्यमेवेममात्मानमिति। अन्तर्गम इति साहचर्यमुक्त्वा

तेजसि

राम

मितमिति। अवस्थानश्रुतिमाह। सविज्ञानो भवतीति चेति। विज्ञायते तेनेतेति वक्ष्येति चि
 ज्ञानं च वृत्तिप्राणसहित इन्द्रियग्रामसेतसहावृत्तिरुत्ततिसविज्ञानः बोधयति। ननु प्रा
 णसेतजसीति प्रयतइति। अधिकावायोशार्थकारणात् परिहरति। तैष दोष इति यद्य
 पि प्राणसेतजसीत्यतस्तेजसीति न प्रयतइति। अधिकत्वाद्येभ्यः कार्यप्राणवृत्तित्वयः प्रती
 यते तथापि सर्वप्राणाप्रत्ययत्वेन विद्यातां श्रुत्यंतराले च न याविज्ञानात्मनिलयो वगम्य
 तो न च तेजसस्तत्र त्वय इति सांप्रतं। तस्यानिलाकाशक्रमेण परमात्मनितत्त्वत्वावग
 मात्। तस्मात्तेजो ग्रहणेनोपलक्ष्यते। तेजः सहचरितदेहवीजभूतये च भूतसंज्ञापरिचा
 रणध्वजाजीवात्मा तस्मिन् प्राणवृत्तिरयेतीति। बोधयति। ननु ये यंश्रुतिरिति तेजः सहच
 रितानि भूतान् उपलक्ष्यतां तेजः शब्देनाध्यक्षेत् किमायातंतस्य तदसाहचर्यादित्यर्थः प
 रिहरति। सोध्य इत्यध्यक्षस्यापीति यदाह यं प्राणोत्तरालेध्यसंप्राणाध्यक्षसंपर्कवशा
 देव तेजः प्रवर्ततेति भूतसंज्ञानि प्राप्नोति तदोपपद्यते प्राणसेतजसीति। अत्रैव दृष्टं तमापो

पिबुष्मादिति। स आंतरमचतारपितं एति। कथं तेजः सहवरिते द्विति। नैक स्मिन्दर्शयते
 हि। अत्र भाष्यकारो अनुमानदर्शनमाह कार्यस्य शरीरस्येति। स्थूलशरीरानुरूपमनुमेयं
 सूक्ष्ममपि शरीरं पंचात्मकमित्यर्थः दर्शयत इति सूक्ष्मं वाच्यं व्याचष्टे दर्शयत इति तस्य
 मिति प्रश्नप्रतिवचनामिष्टायं द्विवचनं श्रुत्य सत्यमिष्टायं। अण्वेमात्राः सूक्ष्माः दर्शना
 द्वापदानां भूतानामिति। श्रुत्यंतरविरोधं। चोदयति ननु उपसंहृतेषु वागादिष्विति कर्म
 श्रयता ततः प्रतीयते न भूता श्रयनेत्यर्थः परिहरति। अत्रोच्यत इति। ग्रहा इन्द्रयारूपं
 तिग्रहास्तद्विषयाः। कर्मणां प्रयोजकत्वेनाश्रित्वे भूतानां नु उपादानत्वेनेत्यविरोधः
 प्रसंसाशदेऽपि कर्मणां प्रयोजकतया प्रकृत्यमाश्रयत्वं ब्रूतो सति विनिवृत्त्यै अत्रायं
 तरेतदुपपत्तिरित्याह प्रसंसाशकादपि तत्रेति।। समानाचारस्युपक्रमद्वयत्वं चानु
 पोष्य। अत्रासत्त्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्यावंतं प्रत्येतदिति मत्वा ननु पूर्वपक्षाः विश
 यतानां संदिहानानां पुंसां चोदयति। ननु विद्याप्रकरण इति। परे हरति। ननु पादि

वदति। परविद्यये वा मतत्वा सावस्थामारब्धं ॥ ततस्स धर्माधिधर्माश्चान्या अप्यवस्था
स्तदनुगुणतया पर्यायं ॥ सा धर्मवैधर्म्यां हि सुखतरः प्रतिपिपादयिष्यते वस्तुतिप्रत्य
येन वतीति। अनुविदुषः सकाशात् द्विशेषवन्तो विद्वांसो विधीयन्ते येन विद्याप्रकरणात् साक्षात् त
वेरपि लविद्या प्रतिपादयितुं लोकसिद्धान्तानुगुणतया ते यामनुवाद इति एवं प्राप्ते भीष्यते। स
माना वैषोक्तं। वाङ्मनसीत्याद्या विद्वद्विदुषोऽकुतः। अस्य पञ्चमासः। सतिः सरणं। देवया
नेन यथा कार्य ब्रह्मलोकप्राप्तिः। आसत्तेरा कार्य ब्रह्मलोकप्राप्तेरयं विद्योयं क्रम आरंभः। प्रय
त्न इति यावत्। तस्मात्। एतदुक्तं भवति। नेयं परविद्यापतो न मोक्षनाडी द्वारमाश्रयते। अपित्वप
रविद्योयं। नाचास्यामार्त्ततिकः। शेषपदाहो यतो न तत्रोत्प्राप्तिर्भवति। तस्मादपरविद्या सामर्थ्या
दापेक्षिकमाभूत् सत्त्ववस्थानममलसंप्रेक्षते पुरुषाय संभवैत्येव उक्तं। तिमिदं चान्न सत्त्वपञ्चमो
पदेशः। उपपूर्वा दुष्पदाह इत्यस्मादुपोक्षेति प्रयोगः। तदापीतिः संसारमपदेशात् सिद्धा कलावी
जभावाद्येषां परमात्मसंपत्तिरिति विदुषोऽपुत्रांतिः सन्निधितो सैव संप्रतिचिंत्यते किमात्मनि

६

न

म

तेजः प्रभृतीनां भूतसंसारानां तत्त्वप्रविद्य एव संपत्तिरहोस्वित्त्वो जभावशेषेति यद्विदुः पदः ते
 क्रान्तिः अथोत्तरः तत्त्वस्येति तत्राप्रवृत्तौ न विकारत्वं प्रविलये यथा मसि सवारादाता म
 र्त्तस्य वनिमत्तः प्रकृतिः परादेव ते तत्त्वप्रविलय इत्यंतिको स्यात् तेजः प्रभृतीनां मिति
 प्राप्ते मिथ्यायते। योति मये प्रपद्यते शक्तिरीरदेहि नः स्थानु मत्प्रे प्रपद्यते यथा कर्म यथा
 युतमित्यविद्या बलः संसारमपदिशति श्रुति। मयमात्पंतिकेत प्रविलये नोपपद्यते। न च
 प्रायश्चेदेवमहिमा विद्वांसमविद्वांसं च प्रतिस्ति सा प्रतमित्याह। अतथा सर्वः प्रायरासम
 यदेवेति विधिशास्त्रं नोति ह्येमादिविषयमनर्थकं प्रायरासां प्रादेवात्पंतिकप्रलये अपुन
 र्नवात्। मोक्षशास्त्रं च प्रयत्ने तत्त्वत्प्रायरागादेव जलमात्रस्य मोक्षप्रप्ते। तदेव लंश
 स्त्रानर्थकं। अयुक्तश्च प्रायरागात्मात्रात् मोक्ष इत्याह मिथ्याज्ञानेति। नासन्निति दासप्रशमे
 प्रशमस्तद्वतो युज्यत इत्यर्थः। अथेतरभूतसंस्तिते जोजीवस्याप्रयस्तमुत्क्रामदेहोदे
 हांतरं वा संघरत्कस्मादस्माभिर्न निरादयते। तद्विमहत्वाद्वा नेकद्रव्यात्वाद्वा रूपवदुपलं

क

त

राम

^{व्यं} लक्ष्मि कस्मात् नमस्तुतेः प्रतिवध्या तद्वदिति संकामपाकर्तुमिदं सत्त्वं प्रसूतं प्रमाणात् तच्च तथोपपे
 चकारो भिन्नक्रमः न केवलमापीते स्तदवतिष्ठते तच्च सत्त्वं स्वरूपतः । प्रमाणाच्च स्वरूपमेव हि
 तस्य तादृशमदृश्यं यथा चाक्षरस्य तेजसो महता पदद्वयमात्रं अनुद्वैतरूपस्य प्रेक्षितं तत्परिमा
 णतः सत्त्वं यतो नोपलभ्यते । यथा त्रसरेण वो जालस्य मरीचिभ्यो अल्पत्रा प्रमाणात् तस्य तथो
 पलक्ष्येति वाच्यं तथ हि नाडीति क्रमरोति । आदिग्रहणं न च ह्येष्टं वा मर्द्धं वाऽन्नेभ्यो वा
 शरीरेभ्य इति संशयः हीतः । अप्रतीक्षाते हेतुमाह । स्वच्छत्वाच्चेति । एतदपि हि सत्त्वं त्वेन संशयः ही
 तं यथा हि कोऽप्यपटलश्च दृश्यस्वभावस्य तत्तेजसः प्रतिघातकमेवं सर्वमेव वस्तु जातमस्येति । नो
 पमर्द्धनातः । अत्र एव स्वच्छता लक्षणं तस्यैव ह्यपादसत्त्वात् परनाम्नः अस्यैव चोपपत्तौ का उपप
 पत्तिः प्राप्तिः ॥ एतदुक्तं भवति । दृष्टं श्रुतं व्याप्तं च यद्यतिरेकाभ्यामस्ति स्थूलो देहादतिरिक्त
 किंचित् । तच्च गमात् सत्त्वं शरीरमिति । प्रतिषेधादिति नैव शरीरात् । अधिकरणात् तत्परि
 माह । अमृतत्वं वा नृपोऽथ तो विशेषणादिति विषयमाह । अथाकामयमा तद्वदिति सिद्धं तिमत्

रेव ३

माशंक्यतन्निराकरोतपर्वपक्षी स्वमतमवस्थापयति। अतः परविद्याविषया प्रतिषेधादि
 ति। यदि हि प्राणोपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुत्क्रांतिप्रतिषेधे तस्य
 तिः ततस्तदुपपद्येत। न त्वेतदस्ति न तस्मात्प्राणोत्क्रांतिरिति हि तदा सर्वतोऽप्राधाना
 वमर्शितास्यस्यतिः श्रेयसाधिकृतो देही प्रधानं परं शक्ते। तथा च तस्माद्देहिना तप्राणाः सूक्ष्म
 शरीरादुत्क्रांतिरपि तत्सहिमः क्षेत्रज्ञस्य बोद्धव्यमतीतिगम्यते। स पुनरतिब्रह्मब्रह्मना
 व्यासंसारमंडलं हिरण्यगर्भं पश्यंतं सत्सिंघो जीवः परस्मिन् ब्रह्मणि लीयते। तस्मात्परमैदं वि
 देवतां विदुषोऽपि उत्क्रांतिरतएव मार्गश्रुतयः। स्मृतिश्च मुमुक्षुः शुक्लपादिस्यमंडलं प्रस्थानं द
 शयति। ति प्राप्ता। एवं प्राप्ते प्राप्नुयते। स्थले द्वे केषां नाद्यं देहपादानस्य तथा ह्यार्तभाग
 श्रोतरे एकस्मिन्पक्षे संसादिगएव जीवात्मनोऽनुत्क्रांतिपरिग्रह्यततर्ह्ययं मतः प्राणाना
 मनुत्क्रांतेरिति स्वयमाशंक्यप्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञायत सिद्ध्यर्थमुत्क्रांत्यवधे तु दूषणा
 ध्याने बुवनं स्वोक्तयना ध्याने तस्य तदधिकत्वमाह। शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तदपारा

अविदुः देहपादानस्य

नंगमते। नत्वेप्यप्यस्त्वविदुर्वाः संसारिणो विदुः सुकिमायानमित्यत आह। तत्सामान्या
क्षितिः। ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देही परामर्शः। तत्कथमत्र देहाच्च गतिरित्यत आह। अमे
दोपचारेण देहदेहिनां देहिपरामर्शना सर्वनाम्ना देहस्य परामर्श इति पंचमी पाठे व्याख्येयं
षष्ठी पाठे तन्नोपचार इत्याह येनां लघुषष्ठीति। अपि च प्राप्तिपूर्वः प्रतिषेधो भवति ता प्राप्ते। अवि
दुषो हि देहादुत्क्रमणं दृष्टव्यमिति विदुषोऽपि तत्सामान्या देहादुत्क्रमणे प्राप्ते प्रतिषेध्यते। ननु
प्राणात्तां जीवावधिक्वचिदुत्क्रमणं दृष्टं येन तन्निविद्येत अपि चोक्तपरिभाषनात्तथा प्रसंख्या
नेन निर्मल इति खिलप्रयत्नं च। चर्मासजातस्य गंतव्याभावादेव तास्ति गतिरित्याह न च ब्रह्मविद
इति। अप्यस्य हि ब्रह्मविदो मोर्गापदे धिरो देवा इति योजना चोदयति। ननु गतिरपीतिः परिह
रति न च सशरीरस्यैवायं योगवत्तेनाऽपरविद्यावत्तेनेति। तानि परेतथा ह्याह। प्रतिष्ठाप
विलयनश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेर्विमर्शः। तमपनेतुमयमारंभः। तानि पुनः प्राणशब्देन दितानि प

रं द्रियाण्येकादशसूक्ष्मानि च भूतानि पञ्च ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि ति आरंभवी
 जं विमर्शमाहाननुगताः कला इति धारा मनसो रेकप्रवृत्तित्वं विवक्षित्वा पञ्चदशत्वमुक्तं।
 अत्र श्रुत्येर्विषयस्य या विप्रतिपत्त्यभावं माह। सारवर्त्तित्वा व्यवहारो जौकिकः सांख्यव
 हारिकप्रमाणोपेक्षेयं श्रुतिर्न तात्विकप्रमाणोपेक्षा इत्येवमेवास्पपरिदृष्टुरित्यादिका वि २
 द्दप्रतिपत्त्येहा तात्विकप्रमाणोपेक्षा तत्त्विकप्रमाणोपेक्षा तस्माद्विषयभेदद्विप्रतिपत्तिः
 श्रुत्येरिति॥ अविभागे वचनात् पद्यदि निमित्तापाये मे मिश्रिकस्यात्यंतिके पायेऽविद्याति
 मित्त अविभागे नाविद्यायां विद्यायां समलक्षणात् महतायां सावशेषो भवितुमर्हति। तथा
 पि प्रलयसामान्यात् सावशेषता संकामतिमं दामयेनेह मिदं सूत्रं। तदो केयलूनततवकाशि
 सहारे विद्यासामर्थ्यात् केयलूनततवकाशि तदो केयलूनततवकाशि तदो केयलूनततवकाशि
 विद्योऽविद्यद्वयस्योत्क्रांतिकृता तत्र किं विद्वानविद्वान् आविशेषेण सुहृदिभ्यः उक्ता मया हो

हृदि निक्षिप्तमर्द्धस्य न

विद्वान्मर्द्धस्यामादेव अपरे तु स्यात्तंतरेभ्य इति। तत्र विद्यासामर्थ्यामपश्यतः पश्यतः तस्यैव
संहतवागादिकलापस्योच्चिब्रमिषते विज्ञानात्मनश्चैकत्रायतनं हृदयं। तस्यैव तस्यैव
नयत्। तत्प्रकाशितद्वारेति प्रमृणद्वारे विद्वान्मर्द्धस्यामादेव निष्क्रामति नाभ्यः कुतो वि
द्यासामर्थ्यात्। तर्ह्यविद्यासामर्थ्यादुक्तस्य नैव विद्वान्मर्द्धस्यामादेव निष्क्रामति नाभ्यः कुतो वि
द्यासामर्थ्यात्। तर्ह्यविद्यासामर्थ्यात् प्रतिलभाय हि तर्ह्यविद्योपदेशः मर्द्धस्यामादिति क्रमोचनोक्तस्य
देशप्राप्तिः। अथ स्यात्तंतरेभ्योऽप्युक्तमनकस्मात्तल्लोकमुक्तं न प्राप्तोतीत्यत आह। तच्छ्रेयस्य
स्मृतियोगाच्च। तर्ह्यविद्याशेषमस्त। हि मर्द्धस्यामादिति उक्तं विद्या। तदुक्तं शीलनेन खल्व
यं जीवात्मा हृदि तस्यैव सितेन ब्रह्मणा न गृहीतः तस्यानस्मरन्तद्भावमापन्नो मर्द्धस्य
यैव शताधिकया त्वाद्या निष्क्रामति। हृदयादुक्तं हि ब्रह्मणा उभा सुरैर्तालुमर्द्धमिदं मर्द्ध
मित्वा मर्द्धानमेतत्परस्मिन्निरेकं भस्मा आदित्यमंडलमनशालयतः तथैवां तत्काले निर्गमनं
वतीति॥ ॥ रश्मनुसारी॥ ॥ एतावदनिचाविशेषेण रश्मनुसारी सन्नादित्यमंडलं प्राप्नोती

निशिङ्गोतकाले निर्माणं न च कश्चिन्मिपदं तिस्राः। अत्र पूर्वपक्षमांशं कते स्म ज्ञावयवेना निशि
 नेति चेत्। स्त्रावयवात्तरातिराकरोति न संवधस्यावदेहमावित्वा ~~न~~ दर्शयति वा। याव
 देहभावादिशिराकिरा। संपर्कः प्रमाणं तरात् प्रतीयते दर्शयति चेत्तु यं अतिरूपविशेषे
 एव अमुं ~~या~~ दित्वा तये प्रतायंते रस्मयः त आसताडौ ससप्ताः श्रीमोनाडीभ्यः प्रतायंते
 विस्तीर्य अतिरूपविशेषे ~~न~~ ते ते रस्मयोऽमुष्मिन्तादित्ये रसाः प्रतापादि कार्यदर्शनादि
 ति। आदिग्रहणेन चंद्रात्पः संग्रह्यते चंद्रमसावत्वमयेन संवध्यमानानां सौरीरणं भा
 सां चंद्रिकात्वं। तस्मादप्यस्ति निशि सौररश्मिप्रचार इति येत्वाहुः सयावत् रश्मिणे तनस्ताव
 दादित्यंगद्वेदिति निरपेक्षप्रवराद्वात्रौ प्रद्यतो नास्ति रश्मपेक्षेति। तात्प्रत्याह यदि चरत्रौ प्र
 तइति। न ह्येतर्हि व्याधीयतेऽधेतारः। ये तु मयं ते विद्वानपिरात्रिप्रायसापराधेतनोर्द्वा
 क्रमतइति। तान्मत्स्याह। ~~अथ~~ अथ विद्वानपीति नित्यं फलसंवधेन विहितविद्यानपाक्षिक
 सलायुक्ते निमित्ते तरात्रौ प्रेतस्य विदुषो अन्तरयेहां सूर्यमंडलप्राप्तिमावदते तन्मातमांशं ग्या

ॐ

राम

॥ अथपिरात्राविति। यावत्तावदुपबन्धेनानपेक्षागतिः श्रुतानवापेक्षा। प्राक्कावगमा। उपबन्धवि
 रोधादिति। अतश्चाद्येतेपिदक्षिणे। अतश्चेत्युक्तहेतुपरामर्श इत्याह। अतश्चाद्येक्षानुपपत्तेरि
 ति। पूर्वपक्षविजमाह। उत्तरायणार्धेति। अपवादमाह। प्राशस्त्वप्रसिद्धिरिति। अतः पदपरा
 मपहेतवत्त्वादविदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणो विदुषस्तु यत्राप्यविशेषे विद्यासामर्थ्यादि
 तिविदुषोपि च न। अस्मत्पुत्रायणप्रतीक्षारं प्रविदुष आचारंग्राहपितुं यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्
 देवेतरो जनइति यायात्। आपूर्यमाणपक्षपदस्याद्यावश्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपक्षार्था अ
 पित्वातिवाहिके। देवताः प्रतिपादयति तितस्मादविरोधः। सूत्रांतरावशरणयचोदयति। न ता
 नुचयत्रकालेति। काल एवात्र प्राधान्येनोपेतत्वेन त्वतिवाहिके देवतेत्यर्थः। योगिनः प्र
 तिस्मर्यते चैते। स्मार्ता मया सनां प्रत्ययं स्मार्तः कालविद्विन्नियोगः प्रत्यासत्तेः। ननु श्रौतिं
 प्रतीत्यर्थः यत्र यदि स्मृतौ कालभेदविधिः श्रुतौ चाग्निर्मेतिरादिविधिस्तत्राग्राहनामाति
 वाहिकतया विषयवस्थानाविरोधानावृत्तः। अथतत्प्रत्यभिज्ञानं तथापि। यत्र कालाद्

तत्रापिकालासि

२

तत्रापिकालाभिधानद्वारेणातिवाहिक्यसर्वदेवताउक्ताइत्यविरोधश्चेति॥ ॥ इति
श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितेशारकभगवत्पादनाम्यविभागेभामत्याचलार्थाध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ३

अध्यायः २
पादः २

वाचस्पतिचतुर्थाध्यायतृतीयपादारंभः

श्रीगणेशायनमः॥ अर्चि रादितातत्प्रयितेः॥ भिन्नप्रकरण क त्वाङ्गि पासनयोगतः॥ अस्येहामि
 योमार्गस्त्वरतोवधुतेरपि। गंतव्यमेकं तगारं प्रतिवक्त्रेण ध्वनागतिमपेक्ष्य अमुनागतिस्त्वरव
 तिकल्पते। एकमार्गत्वेन किमपरमपेक्ष्य तस्यात्। अथैतैरेरस्मिन्निरित्यवधारणं तोपपद्येत्। प
 र्यंतरस्य निवर्त्तनी यस्याभावात्तस्यात्परस्परानपेक्षाः एते पंचान एकवद्व्यलोकक्यास्तु प्रायात्री हि
 यववद्विकल्पेन निति प्राप्ते प्रत्युच्यते। एकत्वेपियथोऽनेकपर्वसंभवात्। गौरवान्नैव नानात्वं प्रसति
 नानागतिः। स्वपर्वान् हि पंचानगरादिकमेकं मंतर्क्य प्रापयति। नाग्रागस्तु च किमेतेरस्य हर्षा युम
 र्यादयो धृतः पर्वाराः संतो धनैकेन युज्यतां। आहो यथा यथ मध्यातमपि भिदं क्विति संदेहे अ
 नेदेष ध्वनो भागने दोषपत्तेर्न भागितेर्न भागनेदकल्पतो वितागौरवप्रसंगात्। एकदेशप्रत्यभिदं
 त्विसंदेहे ज्ञानाद्य विशेषण विशेष्यभावे पपत्तेर्न नैकध्वकल्पना अथैतेरेवरस्मिन्निरित्येवाव
 ध्वरगं वता वदर्था। तरनिवर्त्य तस्यापैरेव वाक्या तरे विरोधात्। तस्मादप्यानेपेक्षा तमस्यावधा
 रयतीति वक्तव्यं। न चैकं वाक्यं मप्राप्तमध्याने प्रापयति तस्य चापेक्षतां प्रापयति तस्यैव दयापय

राम

२

सं। तस्मात्तद्विधिसामर्थ्याप्राप्तमयोग्यवहेदमेवकारो नवदतीति युक्तं। त्वरावचनं चेति। तस्मात्
त्वेकस्मिन्नेवगतव्येपयिमेदमपेक्षत्वरवकल्पते। किंतु गंतव्यभेदादपि तदुपपत्तिः। यथा का
श्मारेणो मगधस्य नृपतिरिति संतप्यति चेन्न तं येन ह्यपि अत्यंतः कुतश्चिदहेतव्यादनेनोपायेन ब्रह्मलो
कं क्षिप्तं प्रयातीति। न स्यात्सिवादिशुद्धौ मार्गपर्वराणीति। अथ मर्थः। एकत्वात् प्राप्तव्यस्य ब्र
ह्मलोकस्याल्पपर्वराणामार्गगततत्प्राप्तौ संभवेत्यावह पर्वमार्गपत्यदेशपवर्थः। प्रसज्येते। तत्र चे
तनरणाप्रवृत्तेः तस्माद्दूयसां चर्वराणामविरोधेनात्मातां तदुत्तप्रवेशश्च मुक्तइति॥ ॥ वायुमहाद
विशेषविशेषाभां। श्रुत्याद्यभावेपाठस्य क्रमं प्रतिनितता। उर्द्धाक्रमणमात्रे च श्रुतावाये निमित्त
तात्सवायुमागच्छतितस्मै न तत्र विजिहीते यथारथ चक्रस्य खंतेन स उर्द्धाक्रमतइति हि वायुनि
मित्तमूर्द्धाक्रमणं श्रुतं। ननु निमित्तमादित्यगमनं। स आदित्यमण्डलीत्यादित्यगमनमात्रप्रतीतिः।
नवतेनेत्यनंतरतश्रुतोऽथाकस्मात्क्रियासंबन्धतिराकांक्षिमादित्यागमनक्रिययापि संबन्धमहेति
नवादित्यगमनस्य तेनेति विनाकांक्षिदनपपत्तिर्येनात्यसंबन्धमप्यन्यज्येत। तत्राग्नि लोकमाग

कृतिर्नवायुलोकमित्यादिसंदर्भगतस्वपादस्य क्वचित्तिथ्यामकत्वेन लक्ष्यसामर्थ्यात्। अग्निवायुवस्तु
 लोककृतमनित्यामकत्वं श्रुत्याद्यभावादिति प्राप्ते प्रत्युच्यते। उक्तशब्देन लोकस्य कस्यचित्त्वातिपादकः
 तद्देवापेक्षया युक्तमादित्येन विशेषणं। सवेदेतदेवं यदुक्तशब्दात्कश्चित् लोकमेव प्रतीयते। सत
 परिदेशमात्रवती। लोकमेवाद्विज्ञाप्य तत्पर्यस्परलोकमेव वाचितादित्यपदेनादित्येव स्थानपत्तेः। तथा
 दित्यजाकागतनसेव वायुनिमित्तमिति श्रुतेर्ब्रह्ममनित्यमेपाठः। पदार्थमात्रप्रदर्शनात्। आदयो
 ननु क्रमाय प्रभवति श्रुतिविरोधादिति सिद्धं। वाजसनेयिनां संवत्सरः लोको न पद्यते। द्वांदो
 णानां तु देवलोको न पद्यते तत्रोक्त्या नुरोधेन। अथ पाठेनासंबन्धसंवत्सरः पूर्वः। पश्चिमे
 देवलोकाः। न हि मासो देवल्लोके न संबन्धयते। किंतु संवत्सरेण तस्मात्तयोः परस्परसंबन्धात्
 तस्मात्परस्परसंबन्धस्य मासानां तर्कस्थिते देवल्लोकः संवत्सरस्य परस्ताद्वति। तत्रादित्याने
 तर्कयवायोः संवत्सराधित्वस्य स्थाने देवल्लोकाद्यायुनिति पठितव्यं। वायुशब्दादिति तस्मिन्
 मात्रापि वाचकमेव तथपि संवत्सराद्यमादित्यादंवाचमायुमनिसंभवतीति द्वांदोऽप्युक्तमात्र

येन योक्तं। तदिदमाह वायुशब्दादिति त्विति। तदितो धिवरुणाः संवधात्। तदिदं तेऽर्चिराद्य
धन्यः पतिः। तदितः परः। तत्संवंधात्तयेंद्रादिरप्येतः परव्यते। आगतुनीति वेशोत्ते स्थानाभा
वात्प्रमाधीतः। तथा चिद्रादिरागतः पद्यते चाप्यपरः। आतिवाहिकास्तत्स्लिंगात्। मार्गचि
द्रूपरूपत्वात् चिद्राते वाच्येरादियः। भर्तृभोगभयोवास्तु लोकत्वात्तत्स्तिवाहि। अर्चिरादि
शब्दाहि तत्तनादि च चेतनेषु तिरूडवत्तयो लोके। तत्रैवात्वावधिकानां भवतियमवति।
सर्वदत्तरूपा तत्तत्र क्रिया बुद्धिपूर्वा संभवत्यचेतनानां। तस्मात्लोकशब्दाव्यत्वात् भर्तृजी
वोत्तमो भोगभूमयश्चेति मत्वा महे। अपि चार्चिष्यय इत्यस्मादयादानं प्राप्तीयते। न हेतुनायु
गा हेतुपंचमी दृश्यते चिद्रात्तनायादृष्ट्यादिषु गुणवचनेषु जायदिव हेतुमंपमी दृष्ट्या। त
चार्चिरादिशब्दागुरावाचिनो येन पंचम्यालेषां वहनं प्रति हेतुत्वमुच्येत। अपादानत्ववाचेन
नेषु वलेषु प्यस्तीति त्वातिवाहिका। तच्चामातवस्पपुरुषस्पविद्युदादिषु बोद्धव्यदर्शनाद
वर्चिरादानां मपि बोद्धव्यमन्ते याया इव न हि वाचनिकं तत्तदर्थः। तदवाचे संशयितुमिच्छितः।

अपि चार्द्धि सारादीनां बोद्धव्यानां मानवः पुरुषो बोद्धा अपते। ये सस्तु श्रूयते ततो यगच्छासो विद्युदिदिव
 लाधिरादीनां अपि बोद्धव्यानां मानवः पुनिति तस्मात् भोगमनयस्वार्द्धिरादयो नातिवाहिका
 इति प्राप्ते त्वं तो संपिडुकरणां हि सस्तु देहवता गतो तस्वतौ तस्वाते अंनवाग्राद्यानेतारो
 चेतनास्तव ईदृशी हितियमवती गतिः स्वयं वा प्रेक्षावतो अप्रेक्षावतो वा प्रेक्षावत् प्रयुक्तस्य
 नतावत गतिस्तुल्यकले वराः सस्तु देहवतः संपिडितकरणाग्रामा उत्क्रांतिमंते जीवा
 त्मानो मत्तमृद्धितवत्त्वयं प्रेक्षावतो यदेव स्वातंत्र्येण गच्छेयुः सद्यद्यर्चिगदयोऽपि मार्ग
 विरुद्धिनिवाशमीकारादिवत्। भोगमनयो वासमे सौत्वा रत्नादिव दुभयथाप्यवेतनयान्ननय
 यत्नं प्रत्येधामस्ति स्वातंत्र्यं ते चैतेभ्यो त्वस्य चेतनस्य नेतः कल्पमासति श्रुतानां चेतनस्य संवे
 न च प्रमेश्वर एवास्तु ते तेति युक्तं। तस्याल्पत्वाधारणतया लोकपालगृहादीनां किंचित्क
 त्वसंगत्वा तस्माद्वावस्थितं परमेश्वरस्य सर्वाध्यक्षेयथायथास्त्वे लोकपाला गृह
 दीनां स्वात्ममेव स्मिताप्यर्द्धिरादीनां मातिवाहिकत्वमेव दर्शनात् साराद्धकार्य इति युक्तं
 इममेवार्थं समानच पुरुषातिवहनस्तत्तारां लिंगमुपोदलपत्तात्पुल्लं अनवस्थितत्वादि

रादात्तामिति। अवस्थितदिमार्गविद्धं भवति अथ मिचारात्तानवस्थितं मिचारादिति। अथ ययति च
हेतौ पंचमीनापादने। गुरात्वं चाश्रिततया नवचैरेषिकपरिभाषयानियमआश्रयः। लोके विरोधात्
। अपि च तेन यमनि संभवतीति संबंधमात्रमक्तमिति सामान्यवधनेन विरोधापेक्षितो स्फुटः।
यद्विरोधपदेन तत्सामान्यं नियमते। यथा ब्राह्मणानयमेव जयितव्यं तद्विरोधापेक्षायां
यदायत्संनिधावुपनियतनिपदं कदाचित् दानेन तन्नियम्यते। एवमिहापीति वैद्युतेनैव तत्तत्तद्धुतेः
विद्युत्त्वोक्तमागतो मानवः पुरुषो वैद्युतः तेनैव नरवरुणादिना स्वयमसृज्यं तेन धुतेः। तस्यैव स्वयं वी
र्यमुतेः। वरुणादयस्तत्सामान्याय केचन मानो बोधारे भवन्ति च यम्यं चोद्वेतेनेति सर्वमवदातं॥
पाठक्रमोचनवानिति यद्यर्थक्रमं पद्यं सञ्चाराणां परं जैमिनि मुख्यात्। स एतान् ब्रह्ममयतीति
नित्यते किं परं ब्रह्मगमयत्याहोस्विदपरं कार्यं ब्रह्मेति। मुख्यादमत्वात्। परं ब्रह्मकरणद्वि। जै
तव्यं जैमिनेनैव पमेवाचरादिना। ब्रह्मगमयतीत्यत्र हि न पुंसकब्रह्मपदं परस्मिन्नेव ब्रह्मणिारु
ढत्वादनपेक्षया मुखं। सतिसंभवेन कार्यं ब्रह्मणि गुरा कल्पतया व्याख्यातमुचितं। अपि वास्त

लपलावासनकार्यवत्सुखं। सति संभवेन कार्यवत्परिगुणकल्पनाया व्याख्यातमवितं। अपि प्रा
 त्पुज्यते। तस्य कार्यत्वेन मरणाधर्मकत्वात् किंच तत्र तत्र परमेव ब्रह्म प्रकृत्यपजापति सप्रतिप
 त्नादय उच्यमानानां परब्रह्मविषया सवितमर्हति प्रकरणविरोधात्। न च परस्मिन् सर्वगमे गति
 र्नापपद्यते। प्राप्तत्वादियुक्तं। प्राप्तेऽपि हि प्राप्तिफला गतिर्दृश्यते। यद्येकस्मिन् न्यग्रोधपादये मत्ताद
 ग्रमया ब्रह्मलिंगकृतः। शारवामगरेयैकेनैव न्यग्रोधपादयेन निरंतरं संयोगविगाभवति। न चैते तदव
 यवविषयान्न न्यग्रोधविषया इति सांप्रतं। तथा सति न शारवामग्रेयै न युज्येत। न्यग्रोधावयवस्य
 तदवयवयोगात्। एवं दृश्यमानानां सपि दवयवानां न योगः। तदवयवयोगात्। तदनेन क्रमेण तद
 वयवेषु परमाणुषु व्यवतिष्ठेत्। ते चातींद्रिय इति कस्मिन्नासायमनुभवपद इति मध्यास्ता संयोगस्तप
 स्वी। तस्मादकाशेन नायनुभवानुरोधेनाप्राप्तकल्पा गतिरेषिताया। तदब्रह्म प्राप्तिप्राप्तिफला
 यागर्तेर्गीवरो मविष्यति। ब्रह्मलोकेऽपि च वदवचने मे कस्मिन्तपि प्रयोगस्ताधुतामार्तेरागं स
 यितव्यं। लोकशब्दश्च लोकते प्रवर्तयितव्यः। ननु संतिवेशाविशेषे तस्मात्परब्रह्म प्राप्तिगत्युप
 देशसामर्थ्या भवति। यथा विद्या कर्मवशादधिगच्छति। दिनागतस्य मत्तलोकां मिति क्रमपरं जगत्कारणं ब्र

यल्लोकं स्वयंप्रकाशमिति यावत् प्राप्स्यतत्रैव लिङ्गं प्रवीक्ष्यते ननु गतिमेवं भूतोऽस्मिन् लिङ्गं प्र
 विलययदस्ति अतएव श्रुतिः परुषायणाः पुरुषं सप्पासं गच्छति तदनेनाभिसंधिना परब्रह्म
 गमयत्यमानव इति मेनेजे मितिराचार्यः सत्त्वदर्शावादिदिदर्शः कार्यवादे विरह्यागत्पुप
 तः कार्यमप्राप्त्यर्थत्वादप्राप्तप्राप्ती गतिः प्रापयेत्त्वद्यत्तपरंप्राप्तत्वाज्जागदात्मकं तत्त्वं
 मसिवाकर्षसाक्षात्कारात् प्राक्किल जीवात्मा अविद्याकर्मपासनाद्युपाध्यवच्छेदात् वस्तु
 तोऽपि अवच्छिन्नमिति वा तन्नोऽपि तन्नो केभ्यो नित्यमिमात्मानमहिमममानः स्वरूपादन्तप्राप्त
 रश्चिरादन्तलोकान् गत्या प्राप्नोतीति पुज्यते अद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारवत्तत्त्वविगलितनि
 विलप्रपंचा मवाप्तविभ्रमगतयं न गतिर्न गमयितारयिसि किं न संगतां तस्मादतिदर्शनं
 न्ययोऽयं योऽविनागः न्ययोऽयं वा तद्वदुतितत्संयोगविभागात् नित्येति दातुं न च तत्रा
 पि प्राप्तिप्राप्तिः कर्मजेतद्विभागेन निरुद्धायां एव प्राप्तावप्राप्त्यैवात्तरप्राप्तेरुपपत्तेः ए
 दपि च वस्तुतो विचारा सह तया सर्वमर्त्तिर्ध्वनी यं विसंनितमविद्यायाः समुत्पन्नाद्वैतत

तत्त्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमतमेविदुषोऽपि देहपातात् सर्वस्थितप्रज्ञस्य यथा भाममात्रेण सं-
 सारिकधर्मानुवृत्तिरमुपदेयत एमास्तिंगदेहवितर्कलेर्मुक्तिश्चुतिप्रामाण्यादिति चेत्तनाप-
 रविद्यावत उक्तं तिप्रसिद्धे ध्यातुः ब्रह्मैव स ब्रह्मापेति। नस्मात्प्रामाण्य उक्तं मत्पत्रे वसमवनी।
 यत इति। तथा विद्या ब्रह्मप्राप्त्ये समानकालता श्रूयते। ब्रह्मवेद ब्रह्मैव मवति आनंद ब्रह्म
 गोविद्वान्तविभेति। तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति तत्सर्वममवत। तत्र को मोहः कः शोकः
 एकत्वमनपर्यत इदमेव विद्वान्विभेति को मोहः पश्चात्तत्ति पौर्वापर्याप्रवृत्तात्परवि-
 द्यावतो मुक्तिप्रतिनोपायांतरापेक्षेति तत्त्वमेभि संधि श्रुतेः उपपन्नं चेत्तत्त्वस्वरूपं ब्रह्मैवेदं विष्णु-
 महं ब्रह्मास्मीति परिभावना भवा जीवात्मब्रह्मसाक्षात्कारेणोऽल्लितायामनवयवे वा विद्यायाम-
 स्तीति विभागो विदुषः। तदभावे कथमयं चिरादिमार्गो प्रयतेत। न च कथायामात्रेण पिसंसा-
 रिकधर्मानुवृत्तिः तत्र प्रवृत्त्यां गोयादृष्टिकप्रवर्तेः अदा विज्ञानस्य दृष्टार्थानि कर्माणि फलंति
 न फलंति वा। दृष्टार्थानि अदृष्टार्थानां लफलनेका कथा इत्युक्तं प्रथमसूत्रे। अवाचिरादिमार्ग-
 भावनायाः परं ब्रह्मा प्राप्तर्यमविदुषः प्रमुपदेशः। तथा च कर्मांतरे विवर्तित्यादि युतत्रापि आ-

इत्यप्रतिरितिसंप्रति। विकल्पासहत्वात् किमयं परविद्या अतपेक्षापरब्रह्मप्राप्तिसाधनं। तद
पेक्षावानतावदनपेक्षा। तमेव विदित्वा तिमत्पुमेति तात्पर्यं पञ्चविद्यते। नायेति परब्रह्मविज्ञा
नादस्य साधनः साक्षात्प्रतिषेधात् परविद्यापेक्षत्वेन मार्गभावान्वायाः। किमियं विद्या कार्य
मार्गभावनासहायकं नायतति। अथ विद्योत्पादने। न तावत् विद्या कार्यतया सह तस्याः द्वैता
द्वैतगोचरतया विधेर्विधेर्विरोधेन सह संभवत्। नापि यज्ञादिव ब्रह्मोत्पादो साक्षाद्ब्रह्मप्राप्नुया
यत्प्रवरणशिरा ब्रह्म गमयतीति यज्ञादेस्तु विविदिषायां योगेन प्रवृत्त्यात् विद्योत्पादांगत्वे। त
स्मादुपपत्तेश्च ब्रह्मशब्दे असंभवात् सख्यवत्तिब्रह्मसाक्षीणादपरे ब्रह्मशिरा लक्षणाने तयः
तथा ब्रह्मलोकस्ति ब्रह्मवचनोपासतिः। कार्यब्रह्मलोकस्य साक्ष्यवत्त्वात् परत्वेन वयतया तद
रेणाप्युपपत्तेः। लोकलक्षणे लादतादिव तस्य निवेशोऽवशेषवति भोगस्तु भोगेतिरुद्धं न कथंचि
तयोगेन प्राकार्वाख्यातं भवति। तस्मात्साधुदर्शी भवदरीरसाधुदर्शी तज्ज्ञेतिरिति सिद्धं। अ
प्रमातीकानां त्रिप्रलापाः। सर्वगतस्य द्रव्यस्पर्शः सर्वगतरेव चैतन्यं न दृश्यं शृंगुगितः।

परमात्मनो भेदा भद्वन्तो गुणा इत्यादयो दूषणाश्च भाष्यसारा अप्यप्रामाणिकत्वमावहति न स त्व
 मित्युपेक्षिताः ग्रंथे योजनात् प्रत्यगात्मत्वाच्च गच्छणा प्रतिश्रवति गच्छति प्रत्यक् प्राप्तिमावह
 सिद्धत्वात् दालत्वात् गच्छणा जीवात्मनानिति गौरी त्वत्वेति यो गिक् मिहि योगपुराणे ता
 या गौरेषु वविश्रुद्धोपाधिसंबन्धमिति । मनोमयत्वादयः कार्यात्वादविश्रुद्धा अपि श्रेयोहेत
 व्वादिविश्रुद्धाः प्रतिमंचरो महाप्रलयः प्रतिपत्त्यसिंधिः । प्रतिपत्तिर्गतिः पदेर्गात्यर्थत्वात्
 अतिसिंधिस्तात्पर्यं । यस्य ब्रह्मणो नाम अमिधानयस्पृष्टिः । सर्वबान्धविकेदेनेति । अतिवा
 बाक्तेवलीयसी प्रकरणात् । सगुणोपि ब्रह्मणोति प्रसंसार्थमित्यर्थः । चोदयति । न न गतस्या
 पि पारमार्थिकी गतमता देशांतरविशिष्टश्रेतित्यगो ध्वन्नरह्यंत उपपादितं परिहरति । न
 प्रतिसिद्धसर्वविशेषत्वात् ब्रह्मण इति । अयमसिंधिः यथा तथा चान्यगोधावयवी
 परीणा सवानुपजसाया यधर्मनिः कर्मजैः संयोगविभागेर्युज्यतां । अयं पुनः परमात्मानि
 विहाय विलभेदप्रपंचः कुरस्यतित्योन्यगो ध्वन्नरह्यंत उपपादितं परिहरति । काल्य

राम

निकसंयोगविभागयोगस्तकात्मनिकस्यैव कार्यवत्तल्लोकस्यैव पपद्यते। न परस्परं शङ्कते। जग
 दुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेरिति। न ह्युत्पत्त्यादिहेतुः तत्तुभावेऽपारणामिनः संभवति। त
 स्मात्परिणामीति। तथा च माविकमस्यैव पपद्यते। गंतव्यत्वमित्यर्थः। निराकरोति। न विशेष
 यन्निराकरणश्रुतिनामिति। विशेषनिराकरणं समस्तशोकादिदुःखशमनतया पुरुषार्थ
 फलवत्तत्पत्त्यादिविधानं। तस्मात्फलवतः संनिधावाप्तायमानं तदर्थमेवोच्यत इत्युपपत्तिः
 । तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुतिस्तस्मात्पुनरुपपत्तिभ्यां निरस्तविशेषवत्प्रतिपादनपरापमानाया
 नत्पत्त्यादिप्रतिपादनपरः। तस्मात्तर्गात्तिस्तात्त्विकी। अपि चेयं गतिर्न विचारं सह तद्वत्त्याह गति
 कल्पनायां चेति अमानन्यत्वाश्रयाय विचारपक्षौ। अतो वा संत्यतं। अथ कस्मादात्म्यं तिक
 मनन्यत्वं न विवक्ष्यत इत्यत्राह। अतं वदात्म्यमिति। मदात्मतया हि स्वमेवेतद्यदादयो भावा
 स्तद्विकाराभावाः तदभावेन भवन्ति। शिंशिषेव वदन्त्याभाव इति। विकारावयवपक्षयोश्च।
 तद्वतः। सह विकारावयवे स्थित्वा तत्र च लत्वा तद्वत्पराः संस्कारलक्षणां गमनं विकारा

वयचयोऽप्यपक्षः। न हि स्थिरात्मकमस्थिरं भवति। अन्यान्यत्वेऽपि चैकस्य विरोधादसंभविनी इति भा-
 वः। अथात्सर्वजीवो ब्रह्मस्य स्याच्च ब्रह्मण्यसंभृत्य विजीवस्य संसारः कल्पित इति। एतद्विकल्प-
 इत्ययति। सोऽप्युक्तिरिति मध्यमपरिमाणत्वेऽपि मध्यमपरिमाणानां घटादीनामनित्यर्थः तात्-
 त्पर्यमस्यैकत्वेति मेदमेदयोश्चिरोधनोरेक आसंभवात्। बुद्धिपदेशमेदमेदे। यद्युक्तमि-
 दं यद्यप्युक्तेरेणानिन्तमचतइत्यमरमस्यैकत्वमित्यर्थः। अपि च जीवानां ब्रह्मावयवत्वं प-
 रिणामत्वं तमेदपक्षेऽप्युक्तत्वात्। संसारितेति मत्तौ स्वभावहना जातानां विनाशप्रसंगः।
 ब्रह्मविवर्तित्वेऽप्युक्तत्वेऽप्युक्तत्वात्। प्रतिविंवातापि विंवात्। तच्चाविनाशीति न जीववि-
 नाश इत्याह। सर्वेऽप्युक्तिः। मत्तांतरमस्य सति दूषयितुं। यत्तु कैश्चित् जलपतेर्विनैव ब्र-
 ह्मज्ञानं नित्यमिति कानीति। यथा हि कपतमि तौ कप उपात्तस्य कपस्य विशेषणमिति
 मिः प्रत्यये कपांतरोत्पत्तिरिति मित्तदध्यादिवर्जने प्रशान्तोऽपि न पुनर्भवति। एवं कर्मनि-
 मित्तोऽप्युक्ता तां कर्मणामप्युक्ता तत्प्रत्यये प्रशाम्यति। कर्मोत्तराणां च वंधुहेतुना

राम

नामननुष्ठानात्। कारणभावेकार्यानुपपत्तिर्बध्नाभावात्पुत्रमावसिद्धो मोक्षत्रारोप्यमिव
उपादुदरितनिहरण्यचतित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानात्। दुरितनिमित्तः प्रत्यवायोनमवति
प्रत्यवायानेत्यतौ चस्यस्वरुत्वात्तौ नविषिद्वाभ्याचरेदिति। दृश्यत्वात्तदसु प्रमाणभावादिति।
शास्त्रावत्त्वमित्यप्रमाणं तद्यमोक्षमस्यात्मज्ञानमेवोपादिशतिननुत्तमाचारं। नचात्रो
पपत्तिः प्रभवतिसंसारस्यात्तदिततया कर्माशयस्यासंख्येयस्यानियतविषयककारस्यमो
गेतहेतुमशक्यत्वात्तद्व्याहानं चेतत्तर्कयितुमशक्यं। चादयतिस्मादेतत्तत्तित्येतिपरिहर
ति। तत्तत्विरोधाभावादिति। यदिद्वितित्यनैमित्तिकानि कर्माणि सुकृतमपि दुरितमिव चतित्ये
युः ततः कास्य कर्मापदेशाः दत्तमन्तं जल्पः संप्रेर्जरत्। नह्यस्ति कश्चित्कारुष्येण वा
चाश्रयश्चमेवाननित्येनैमित्तिकानि करोतितस्मान्नेयोऽसकृतविरोधितेति। अमुचयमा
त्रमाह। नचनित्येनैमित्तिकानुष्ठानादितिः। सनचासति सम्यग्दर्शनद्विति। सम्यग्दर्श
हिविरक्तः। काम्यनिमित्तिविद्वज्जयन्तपि प्रमादादुपनियतितेतेनैव सम्यग्दर्शनेन द्वापपत्ति

ज्ञानपरिणामकचनकरोत्येवञ्जसुतिपुरोपिप्रमादात्करोतिकृतेचनक्षयमितुंसमद्विचि
 विरोधः। नचानभुपगस्यमानेज्ञानगम्येब्रह्मात्मत्वद्वि। कर्तृत्वभोक्तृत्वसमाहितमन्त्रिण
 भोगेवेदात्मनःस्वभाववधधारितेनत्वागेपितेतोमक्यवपनेन। नहिस्वभावात्स्मादो
 २ परोपयितुंशक्योभावस्यविनाशप्रसंगात्। नचभोगोपिसत्स्वभावः। शक्योअसत्कर्तृ
 तोभवत्सीत्वेम। लंशकंशक्रेणपिकर्त्तृत्वादिसत्त्वंस्वभावस्यापरिहार्यत्वादिति। समा
 रोपितस्यतुअतिवचनीयस्यातत्स्वभावस्यशक्यस्तत्त्वत्वात्नेनावरोधः। करुसर्पस्येवरज्जु
 तत्त्वनेनेतिभावः। भावसिममविद्वान्परिचोदयति। स्यादेतत्कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमिति
 अप्रकाशितभावोयथोक्तमेवसमाधत्तेतनेति। कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्निमित्तसंवधस्यव
 शतिहारेणानित्यत्वात्सविष्यादितिकयाचिदेवांसमृदायरेयतः। सखदुःखेभोदयेतेद्वि
 संभवनातःकुलःकैवल्यनिश्चयइत्यर्थः। अप्रतिकालंचनान्नयतीतिवादरायणउभयथा
 दोषान्तकतुञ्च। अब्रह्मकृतवोर्यतियथापंचाग्नविद्याया। ब्रह्मलोकप्रयास्यंतिप्रतीको
 पासकास्तथा। संतिहिमनोब्रह्मोत्पुपासीतेत्याद्याः। प्रतीकविषयाविद्यात्मदंतोपधि

राम

रादिनामार्गकाकार्यब्रह्मोपासकाद्वगंतमर्हत्यनियमः सर्वेषामित्यविशेषेणविद्यांतरो
रूपिगतेरवतारणात्। नचैषांपरब्रह्मविद्यामिवगत्यसंभवति। नचब्रह्मकृतएवब्रह्मलो
कमाज्ञेनकृतद्वयैकोतं अतएवकृतनास्तिपंचाग्निविद्येतत्प्राप्तेः॥ नचैतेनब्रह्मकृ
तकोमनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौसर्वत्रब्रह्मानुगमेनतत्कृतत्वस्यापितंसंभवात्॥ फल
वियस्यब्रह्मलोकेभासादसुप्तेः। तस्यमावयवतयाउत्कर्षनिकर्षसंभवादितिप्राप्तेप्र
यते। उत्तरोत्तरमयस्त्वादब्रह्मकृभावेतः। प्रतीकौस। कारब्रह्मलोकंनामानवेनयेत्। नच पा
तंपंचाग्निविद्यायामब्रह्मकृतनामपिब्रह्मलोकनयनंचनात्। किमिवदिवचनंनकुर्वन्ना
स्तिवचनस्यानिमारः। इहतदभावात्तयथायथोपासतेतदेवभवतीति। शुतेरोत्सर्गिक्रानि
सतिविशेषवचने, यवादोऽन्यते। नचप्रतिकोब्रह्मोपासतेसर्वेऽप्यपिब्रह्मेत्यनुगमेकिंतना
मादिब्रह्मरूपतया। तथाप्रबल्वयंनामादितंज्ञेनब्रह्मतंत्रः। आश्रयांतरप्रत्ययस्याश्रयांतरे
प्रक्षेपःप्रतीकइतिहिवद्वाः। ब्रह्मायश्चप्रत्ययोनामादिषुप्रक्षेपइतिनामतंत्रः तस्मान्नतदु

२

पासाको ब्रह्मव्रतुः किं न नामादि क्रतुः । न च ब्रह्मव्रतुत्वेनामाद्युपासकानामविशेषादुत्तरोत्त
 रौत्कर्षः संभवी । न च ब्रह्मव्रतुस्तदवयववृत्तये न तदवयवापेक्षया उक्त्यो कर्षेत् । तस्मात्प्र
 तिकालं च नाचिदुद्योवर्जयित्वा सर्वानन्यातिकारालं वनाद्ययत्नमानवो ब्रह्मलोकं । न ह्येव
 मुभयथाभावे उभयथात्वे कांश्चित्पतीकालं वनान्तयति विकारांतरालं वनास्तनयत ।
 तन्मुपगते कश्चिदुद्योस्तनियतः सर्वेषामित्यस्य न्यायस्येति सर्वमवदातं ॥ श्री ॥ ॥ इ
 ति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादमाख्यविभागे भामत्यां चतुर्थोऽध्यायस्त
 तीयः पादः समाप्तः ॥ पुनस्तु ॥ ६ ॥ श्री ॥ ६ ॥ श्री ॥ ६ ॥ श्री ॥

राम

वाचस्पतिचतुर्थध्यायचतुर्थपादारंभः

श्रीगणेशाय नमः संपद्याविमविश्वेन शब्दात् प्रागभूतस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं न सतीत्यतः । फ
 लत्वेन प्रसिद्धे अलुत्ते रूपान्तरोद्भवः । अभूतस्य दृष्टादन्वतं निष्पत्तौ पुनरत्वं न सतीत्य
 सतीत्या । न जानुगगततत्कुसुमे निष्पद्यते । स्वरूपावस्थानं चेदात्मनो भक्तिर्न सानि
 यद्यते । तस्य गगनवदत्यंतसतः प्रागसत्त्वाभावात् । न चास्य बंधाभावो निष्पद्यते । त
 सत्तत्त्वस्वभावस्य कार्यत्वेनानुक्तत्वं प्रसंगात् । फलच प्रसिद्धे अभूतस्य कार्यस्य बंधा
 न्ते ~~विशिष्ट~~ फलवत्त्वात् न वक्तव्यम् । आगतु नारूपेण । केन विदुष्यते स्वैतेति प्रसक्तमनु
 द्यत इति प्राप्ते सीधीयते । संभूतार्थवत्त्वे हि तानर्थक्यमपेक्षते । बंधस्य सदसत्त्वाभ्यां रूपमे
 कं विशिष्यते । अतः धिगतावबोधतं हि प्रमाप्रणं विशेषतः शब्दः अगत्या कथं विदुनुवाय
 तया वर्णते । सकलसंसारिकधर्मापेक्षतं तत्प्रसन्नमात्मरूपमभ्रसन्नातस्मादेवं रूपाद्याय
 तमतः धिगतमवबोधयन्नानुवादोपज्यते । न चास्य निष्पत्त्यसंभवः सतद्रवदृष्टादेः सांख्य
 बहिरकेण प्रमाणेन बंधविगमस्यापि निष्पत्तेर्लोकसिद्धत्वात् । विद्यारासहृदतया त्वति

राम

द्विरुभयत्रापिसुत्या। न ह्यसदुत्पन्नमर्हतीत्यसकृदावेदितं। अंधो भवतीति स्वप्नावस्थादर्शितं।
त। कर्णद्वयव्यापाराभावात्। रोदतीति जाग्रदवस्थादुःखशोकाद्यात्मकत्वादिना प्रा-
मेवापीतइतिसुषुप्तिः। एवकारश्चार्थेनावधारणे आत्माप्रकरणात्। ननु ज्योतिरूपसंपद्य-
त्वेन रूपेणानिनिष्पद्यतइति पौर्वापर्यप्रवणत्वरूपनिष्पत्तेरन्याज्योतिरूपसंपत्ति-
। तथा च भौतिकत्वेपिन मोक्षव्याघातः। न वेदेवं यदि ज्योतिरूपसंपद्यत इत्येत्यज्योतिश्च ज्योति-
तदध्याहारेपितत्प्रातिपादनवेयर्थं। तदपरित्यागे च ज्योतिर्यैव स्वेन रूपेणोतिगम्यते। तस्य च
भूतत्वे विकारत्वात् मरणधर्मकत्वप्रसिद्धेरमुक्तत्वमिति प्राप्ते प्रत्यक्षेण। ज्योतिरप्यस्य मु-
ख्यत्वं भौतिकेयद्यपि स्थितं। तथापि प्रक्रमाद्वाक्यादात्मन्येवात्र युज्यते। परं ज्योतिरिति कि-
परपदसममिवाहारात् परत्वस्य चानपेक्ष्य ब्रह्मणोपवप्रवृत्ते ज्योतिमिवावरे किंचिदयेत-
परत्वात्। परं ज्योतिरिति वाक्यादात्मैवात्र गम्यते। प्रकरणं चोक्तं। यत्संपद्यतिष्पद्यतइ-
तिततमुख्यव्यादाय स्वपीतीति वत्। तस्माज्ज्योतिरूपसंपन्नो मुक्तइतिसिद्धेः। अविभागेन

दृष्टत्वात्। यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मणो न भिन्न इति तत्र तत्रोपपादिना। तथापि सतत्रपर्येतीत्या-
 धाराधेयभावव्यपदेशस्य संपत्तयः संपत्तयः नाव्यपदेशस्य च समासार्थमाह। ॥ ब्राह्मे
 ण जैमिनिरूपयन्नासादयः॥ उपन्यास उद्देशो ज्ञातव्यः। यथा यथा आत्मा अयं हतपापेत्यादि
 तथा अज्ञातज्ञापरं विधिः। यथा सतत्रपर्येति जज्ञत् क्रीडनरमं शास्त्रं इति तस्य सर्वेषु लो-
 केषु कामचारो भवतीत्येतदज्ञातज्ञापनं विधिः सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदेशः। नायमु-
 द्देशो विधेयांतराभावात्तापि विधिरप्रतिपाद्यत्वात्। सिद्धवत्त्वव्यपदेशात्। तन्निर्ध्वं च
 न सामान्यादयमर्थः। प्रतीयते। त एते उपन्यासादयः। एभ्यो हेतुभ्यः भावाभावात्मा कै रूपा-
 र्भावे कैः परमेश्वरः। मुक्तः संपद्यते स्वैरित्याहुः किल जैमिनिः न च वितस्वभावस्यात्मनो अ-
 भावत्तनो अभावात्मनो अपहृतपापत्वादयो भावात्मनो असर्वज्ञत्वादयो धर्मा अदेनं
 विधेति। नो खलु धर्मिणो धर्मो भिरिह्यतो मा भद्रवत्स्ववत्तर्धर्मि भावाभावः इति जैमि-
 निराचार्य उवाच। विहितत्वात् तत्रातद्वत्तत्त्वादित्यौ दुर्लभौ। अनैकाकारत्वेकस्य नैकत्व-

मा ४

राम

नैकतामता। परस्परविरोधेन न भेदा भेदसंभवः। न द्वैकस्यात्मनः पारमार्थिकात्तैकधर्मसं
भवः। ते वेदात्मनो निद्यंते। हेतापत्तेरद्वैतश्रुतयो व्याहृत्येन। अथ तन्निद्यंते। तत एकस्मादात्मनो
भेदात्तियोपिन भिद्येरनात्मारूपं वा भिद्येतामिन्नस्यो अतत्पत्त्यात्। न च धर्मिणा आत्मनो न भि
द्यंते मिथस्तु भिद्यत इति सांप्रतं धर्मभेदे तदनन्तत्वे तेषामप्यभेदसंज्ञात्। भेदे वा धर्मिणोपि भे
दसंज्ञादित्युक्तं। भेदाभेदौ च परस्परविरोधादेकत्र न संभव इत्युपपादितं प्रथमसूत्रे। अत्रावस्था
णां त्वद्वैताविहंतं द्वेपितस्य तस्य पाप्मादेः काल्पनिकतया तदधीनतिरूपणात् तेषामपि का
ल्पनिकत्वमिति तत्त्वालिङ्गीतदुर्मता श्लिष्यते। एतेन सत्यकाम। सर्वज्ञत्वसर्वेशत्वाद
यो योपाधिका व्याख्याताः तस्मान्निरस्ता शेषप्रपञ्चेनावादे प्रन चैतन्ममात्रात्मनामिति
व्यवमानस्य मुक्तावात्मनोऽर्थश्रुतेरेवापहतस्यास्य सत्यकामादिशब्दैर्वापदेशतत्पौडलो
मिर्मन्ते। तदिदं तु तस्य विकल्पजा एवैते अपहतपाप्मादयो ह तत्संभववत्ता रिका अपाति। एव
मप्युपपात एव विरोधं वादराधराः तदेतदतिशौंडीरमौंडीरं लोमैर्न संख्यते। वादराधरा

आचार्यो मय्यत्र विहितस्तमः। एवमपीत्येह लौमिमतमनुजानाति। शौंडीरं गुनसहस्रं
 हयवहारापेक्षयेति। एतदुक्तं नवति। सत्यं तात्विकं नंदं चेतन्यमात्र एवात्मा। अपहतयाया
 फलसत्यकासादयस्त्रौणाधीकतया अतात्विका अपि व्यावारिकप्रमाणापनीसतया लो
 कसिद्धानां संप्रता संतोयेन तत्कुराणहोः। शिर इति वदवास्तवा इत्यर्थः। संकल्पादेव वत्त
 दुते। यत्नानपेक्षः संकल्पो लोके वस्तुपसाधनः। नदष्टः सोऽयं अस्पृशाद्यवादवधारि
 तः लोको हि किं विदर्थं विकीर्षुः प्रयत्नमानः समीहते समीहमानस्तमर्थं प्राप्नोतीति क्रुते
 दष्टः न विच्छेदं नंतरमेवामेव्यमाणमुपतिष्ठते। तेन श्रुत्यापि लोके वत्तमनुसंध्यमानाया
 विदस्तादृशा एव क्रमो नुमंतव्यः अवधारणं तु संकल्पादेवेति लौकिकेन यत्नगौरवमपेक्ष्य
 विद्याप्रभावतो विदुषः प्रयत्नलाघवात्। यत्नश्च तदसत्कल्पमिति। स्यादेतत्। यथा मनो
 रथमात्रोपस्थापितापस्त्री स्त्रैराणां च समधातुविसर्गहेतुरेवं पित्रादयोऽप्यसं क
 ल्पोपस्थापिता कल्पिष्यंते स्वकार्यायेत्यत आह न संकल्पमात्रसमुत्थाना इति। संति हि

कानिचित्स्वरूपसाध्यानि कार्याणि यथास्त्रीवस्तुसाध्यानि दंततमारिमात्मादीनि
कानिचित्स्वरूपसाध्यानि कार्याणि यथोक्तानि चरमधातुविसर्गो महर्षीदानीति। त
त्रमनोयमात्रोपनीतेपित्रादौ भवन्तु। त्वानमात्रसाध्यानि कार्याणि। ननु तत्साध्यानि
भवितुमर्हति। न हि सैस्परमहर्षीदिमद्वन्ति स्त्रीवस्तुसाध्यामरिमात्मादयः। तद्विदुः
संपुष्पसंयोगमिति रवंप्राप्ते प्रत्यभिधीयते। पितृादीनां समुद्भूतं संकल्प्यादेव तद्धृतेः।
नवानुमानवाधे त्रुत्या तस्यैव वाधनात्। प्रमाणंतरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वार्थगौरवर्यंति
नमातांतररोशकावाधितं। अनुमानमेव तु स्योत्पादापपक्षधर्मत्वादिवत्मानांतरवा
धितविषयत्वं स्वसामग्रीमध्यन्यातेनापेक्ष्यमाणं सामग्रीखंडनेन तद्विरुद्धाश्रुत्या वा
धते। अतएव नरशिरः कपालादिशैवानुमानमागमापवाधितं विषयतयनोपपद्यते
तस्मादिष्टाप्रभावात् विडुषां संकल्पमात्रादेव पितृाद्युपस्थानमिति संप्रतं। यथाहुरगमिनः। को
हि योगप्रभावाद्देते अगस्त्य इव समुद्रं पिवति। स एव च दंडकारणं सृजति। तस्मात्सर्वमचदाते।

अभाववादिरिहोवे ॥ अन्ययोगव्यवस्थित्वा मनसोतिविशेषणत्वादेहेन्द्रियवियोगः स्यात्तद्विदुषो
 वादरे मते। अनेकधा भावोर्दिप्रभाभुवो मनो मेदादास्तुतिमात्रं वा कथंचित्। अस्मद्विद्यायां
 निर्गुणायां तदसंभवात्। अमतापि हि गुरो नस्तुतिर्भवत्येवेति। भावं जैमिनि विवक्ष्यमान
 शरीरेन्द्रियभेदेन नानाभावः समंजसः। न चार्थसंभवव्युत्पत्तिस्तुतिमात्रमनर्थकं। न हि मनोमात्रभेदेऽप्यु
 त्तरो अनेकधा भावो यथा शरीरेन्द्रियभेदे। अतएव सौमरेरभिनिर्मितविविधदेहभेदस्याप्यर्थ
 योरासां व्यातकन्यानिः पञ्चाशताविहारः पोरानि कैर्मर्थते। न चार्थसंभवव्युत्पत्तिस्तुतिमात्रमनर्थक
 भवकरूपते। संभवति चास्यार्थवत्त्वं। यद्यपि निर्गुणायां मिदं अस्मद्विद्यायां पाद्यते तस्यापि तस्या
 परस्माननेन सगुणावस्थागतेन ऐश्वर्येण निर्गुरौ विद्या रूपते। न च अन्ययोगव्यवहृदेनैव विशेष
 णमयोगव्यवहृदेनापि विशेषणत्वं। यथा चैत्रो धनुर्धर इति। तस्यान्तरः शरीरेन्द्रिययोग ऐश्वर्यशा
 लिनानियमेनेति मेने। जैमिनिः द्वादशाहबहुमयविधं वादरायणात्। मनसोति केवलमनो
 विषयां च सरकधा भवति त्रिधा भवतीति शरीरेन्द्रियभेदविषयां च श्रुतिमुपलम्प्य नित्यमवादी

स्वच्छादरायणो नियमवादी र्ख्यो न सहते हि धर्म्यनुरोधान्न चायोग्यवहे देनैवं विधेयुर्वि
शेषणमवकल्पते। कामे बुद्धिरमरांसमनस्कं दिये राशरेण पुरयाणां सिद्धये मेवेति। नास्ति संक
मनो योगस्येति तद्वावहे दोषार्थः। सिद्धस्य नुमनो यो यागस्य तदन्वपरिसंख्यानं नार्थवत्त्वमव
कल्पते। तस्मादा मेनाज्ञापयतीति वदन्त्येगव्यवहेदइति सांप्रसं। द्वादशाहवदिति द्वादशा
हस्य सत्रत्वमा सनोपायित्वोदने। अहीनत्वं च यजति चोदने सति गम्यते। द्वादशाहमृदिका मा उपे
युत्तुपयि चोदने न य एवं विद्वांसः सत्रमुयतीति च द्वादशाहस्य सत्रत्वं ब्रुवन् कर्त्तव्यं गम्यते
रवंतस्येव हि द्वादसाहेन प्रजा कामपाजयेदिति यजति चोदने न नियतकर्त्तव्यं परिमारात्वेन
बहिरात्रेण यजेतेत्यादिवत्। अहीनत्वमपी गम्यतइति। संप्रति शरीरे द्रियाभावे मनोमात्रेण विदु
स्त्ववत्सहो भोगो भवति। कुतः। उपपत्तेः। मनसैतन्निति सिद्धुते यदि पुनः सुषुप्तबदभोगो भवेत्तने या श्रुतिरुपपद्येत
न च शरीरवदपभोगः। शरीरुपपन्नवैयर्थ्यात्। शरीरस्थं पुक्तो भोगः। इहाप्यपत्तेरत्यनुषंजनीये। तदिदं
मुक्तं सत्त्वाभावे संध्यपदुपपत्तेः। भावे जाग्रदतिर्दिति। प्रदीपवदवशः तद्यादि दर्शयति। वस्तुतः परमात्मनो अभिज्ञे

विज्ञानात्मा अनाद्यविद्या कल्पितप्रोक्षिकांतः करणवच्छेदेनाऽनादिजीवभावमापन्नः प्रदिशिकः सन्नेहं ताराणि स्व
 भावविनिर्मितान्यपि नानादेशवर्ती निसंतः करणो युगपदाने महति न च तं तरेच्छुम्पि स्थपमानस्य स्रष्टुतिरेकेण
 नामवादात्मनेवाकर्तृकर्मभावात्। मेदाश्रयत्वादस्य। नाप्यन्तःकरणंतरंत असृजति। स्वस्वमारास्यतदुपाधि
 वाभावात्। अनादिना खल्वंतः। करणेनोत्पत्तिकेनायमनुद्गेनेदानीत्तेनेनात्तः करणेनोपवेद्यतया संबंधुमर्हति
 तस्माद्यथादाहयत्रंतस्योक्ताचेतनेनाधिष्ठितं सतीदिक्कामनुद्धतश्च न निर्माणशरीरारण्यपिशेदियारणीति प्रसेप
 त्मिच्छीयते। शरीरं ज्ञातुं स्यात्। भोगाधिष्ठानतां चिन्तासन्निधेति शरीरत्वमुक्तं च तद्देहोऽस्ति त्रिधा भावति पंचधा स
 सधानवधेत्यादिका श्रुतिर्विदुषो न वा भावमाचक्षरणाभिप्रशरीरेन्द्रियोपाधिसंबन्धे अवकल्पेतेनादेह्यतमेदेन
 दियं शरीराभिप्रायिचित्तं मायवाद्यन्यत्र बाह्येनानात्वेनापदिश्यते। भोगाधिष्ठानसत्त्वं पुरातनं न भोगाधिष्ठान
 नेयं त्रेद्विवयुज्यते। तस्मादेहं ताराणि सृजति। न चानेनानधिष्ठितानि देहपदे वर्तते। न च सर्वगतस्य वस्तुते
 विगलितप्रयाविद्यस्य विदुषः। एष्यप्रतस्येवोत्पत्तिकान्तः। करणवशत्वायेन तदोत्पत्तिकमायंतु कान्तःकरणं
 तत्संबन्धमण्वारयेत्। तस्मात्प्रविहन्सर्वस्य वशावस्येश्वरः संदियमनां शिशागणिनिर्मायतानि चैकपदे प्रवि
 श्य तत्तद्वियमनः करणः तेषु लोकेषु सक्तो विहरतीति सांप्रतं। प्रदोषवदितिलुनिर्दिशतं प्रदोषस्यैव प्रदोष

यत्किमुपचर्यते निवर्तिवर्तिनीनां प्रदीपवत्तानां मेदादिविहाराजीवात्मादेहमेदेयेक इति परमार्थः। एकमनो न
वर्तिनी एका मिश्रावर्तिनीत्यर्थः संपन्नः केवलमुक्त उच्यते। न चेतरेषां भावसंभः। श्रुतिविरोधादित्युक्तं
जातमानिपति। कथं पुनर्मुक्तस्येति। सलिलमुक्त इति। सलिलमिव सलिलः सलिलप्रतिपदिका सर्वत्रा
तिपदिकेभ्यः इत्युपमानादाचारैर्द्विरित्येव चाद्युविवते रूपं एतदुक्तं नवति। यथा सलिलमसंभोति धौ
प्रसिप्तं तदेकीभावमुपयासेवं दृष्टिपिब्रूयते। अत्रोत्रं संप्र। स्वाण संयंत्योरभरापेत्तमाविसृते हि। आशुका
श्चित्श्रुतयः सुसुसमपेक्षकाश्चिद्वसंपति। तदधिकारात्। अथ श्रुतयस्तु सगुरुविद्यावियाकावस्थापेक्षा
मुक्तनिधानंततदवस्थापत्यासतेर्यथा तुल्यदर्शने संध्यायादिवसानिधानं जगद्वापारवर्जप्रकरणा
दसन्निहितत्वात्। स्वराज्यकामचारादिश्रुतिभ्यः स्यान्निरंकुसः। अकार्यं श्रुतं राधीनसीदिरप्यत्र साधकः
प्राप्नोति स्वाराज्यं सर्वं। तैदेवावलिमावहंति सर्वे युक्तमचारो भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो विदुषाः। परब्रह्मरा
दवाग्यानधीनमेश्वर्यमवगम्यते। न त्वस्वब्रह्मोपासनात्तन्मेश्वर्यं कथं ब्रह्मानधीनं सत्त्वं। उक्तमैव ब्रह्मा
धीनं न त्वस्वभावे। न हि कारणधीनजन्मानोभावः स्वकार्यत्वाकारणपेक्ष्यते। किंवा त्रते श्रुतं त्राएव। यथा
इः। मयि उदंडुकादिघटो जन्मस्य पेक्ष्यते। उदकाहरणोत्त्वस्य तदपेक्ष्य न विद्यते न च विदुषां परमे
श्वराधीनमेश्वर्यं। सिद्धत्वाद् न मेश्वर्यं। जेन लोकि काट्टवराज्जं नो महाराजाधीनाः स्वव्यापारे विहंसः
परमेश्वराधीना भवेयुः। न खुलुयदधीनोत्पादयस्वरूपं तत्तदुपादनं भवतीति कश्चिन्निघमः तत्समा

नान्तदधिकानां च दर्शनात् । तथा ह्यंते वा सा गुर्वधीनविधः तत्समस्तदधिको वा दृश्यते । दुष्टसामंताश्रय
 र्थिवाधीने श्रुत्याः पार्थिवैवै । स्पृष्टमानास्ता विजयमाना दृश्यते । तदिह निरतिशये प्रयत्नात् परमेश्वरस्य मा
 जसमुबन्धिहं सस्ततो धिका । सत्समास्तु मविद्यंति । तथा च न तदधीकना । न हि सप्तप्रधानभावानामपि
 नियोपेक्षा । तदेते स्वतंत्रास्तः । तद्यापारे जगत्सर्जनपि चैतरे निति शान्ने प्रत्यभिधीयते नित्यत्वादनवेक्ष्य
 त्वाश्रुतेस्तत्प्रक्रमादपि ऐक्यमत्वाच्च विदुषां । परमेश्वरतंत्रात् । जगत्सर्गात्तत्रां । तस्यैव नित्यकार्यकारे
 लोकस्वभावस्यैव भवत्वात् । आहो कार्यकारणस्वभावस्य तत्रोभयस्य भावस्य स्वोक्तौ मूलकारणपेक्षस्य
 र्थसिद्धिः परमेश्वरएव कारणसम्भूते तच्च इति स एवेकास्तु जगत्कारणं । तस्यैव नित्यत्वेन स्वकारण
 सपेक्षस्य कृतसामर्थ्यात् । कल्पसामर्थ्यात् । जगत्सर्जनं प्रति विद्वांसः । न च जगत्सृष्टौ मेवां प्रयते
 किंलभ्यते तत्र न गवतः परमेश्वरस्यैवात्ममेव प्रकृत्यसर्वासांतश्रुतिनां प्रवृत्तेः । अथिवा सप्तप्रधा
 नानां न नियमवदेकमत्वं दृष्टमिति । यदैकः सिद्धस्ततिदैवेरः सज्जहार्यत्पर्कयेरामृष्टिसंहारौ म्या
 तानवाउमयोरणीश्वरत्वाव्याघातादेकस्य तत्तदधिपत्वे तदभिप्रायानुरोधेनां सर्वेषामेकमत्वाप

राम

५

०नेरदोषः। तत्रागंतुकानां कारणाधीनजनैश्चर्याणामघृष्टमाराविशेषतया मत्स्वानित्यैश्चर्य
शाकी नो गृह्यते। तेभ्यो विशेष इति स एव तेषामधीन इति परमेश्वरव्यापारस्य सर्गसंहारस्य नेह
ते। एवमपि रोतुशवीजमाशंक्य निराकरोति। प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्न अधिकारिकमनुल्लेखोक्तिः
यतः परमेश्वराधीनमैश्वर्यं तत्समान्यं न मणिमादिमात्रं स्वाराज्यं न तु जगत्स्वप्नं न च कल्प
यात्। विकारवर्ति च यद्विस्थितिमाहायतावानस्य महिमेति विकारवर्तिरुपसक्तं न च
ति। यदि ब्रह्मे सगुणं ब्रह्मण्यपापममाने। यथा तदुपापमि स्थित्या तदुपापस्य निरवग्रह
त्वमपि वस्तुतोस्तीति निरवग्रहत्वं च विदुषा प्राप्तमिति तदनेन व्यभिचार्यते। यथा
सविकारे ब्रह्मण्यपापमनेव स्तुतः स्थितमपि तस्य निर्विकाररूपं न प्राप्यते। तत्कस्य हे
तोस्तत्कुतुह्लादुपायकस्या तथा तदुपापमस्य निरवग्रहत्वं न प्राप्यते। स्थितमपि निरवग्रहत्वं नाप्य
ते। ततो मासनापुरुषकृतत्वात्। उपासकत्वात् तदकृतत्वं निरवग्रहत्वं स्यात्। उपासनाविध्यगो
चरत्वात्। विध्यधीनत्वात्। उपासनापुरुषत्वात् तत्राभावात्। स्वातंत्र्ये। वा प्रतिभावत्वमं

प्रसंगादिति। भोगमात्रमात्मलिङ्गाच्च। न केवलं स्वराजं स्पेश्यराधी न तया जगत्सर्जनी न वर्जनी
 न। साहचर्येण मात्रेण तेन परमेश्वरेण सात्म्यनिधानं दपि व्यपदेशलिङ्गादिति। भूतान्
 यतिप्रनयंति भोजयंति। तियावत्। सूत्रांतरावतारणाय संकते। न त्वेवं प्रतिपत्ति
 शयत्वादिति। स ह परमेश्वरात्प्रातिशयेन वर्तत इति। विदुषेभ्यः प्रमातिशयं त
 च कार्यं यथा लौकिकमैश्वर्यं दत्तनेन कार्यत्वादेतवत्प्राप्तमिति न युक्तमानं तेन त
 यात्वमित्यर्थः॥ अनारुतिः शब्दादनारुतिशब्दात्। किमर्चितादिमार्गो सा ब्रह्मलोकप्रा
 ता नामैश्वर्यस्यांतवत्त्वं त्वया साध्यते। आहो चंद्रालोकादिव ब्रह्मलोकादेतलोकप्राप्ते
 रमुक्तेरतवत्त्वं पूर्वस्मिन्नकल्पेति सिद्धसाधनं। उत्तरत्र तश्रुतिस्मृतिविरोधः तद्विधा
 नां कमभुक्तिप्रतिपादनादि हि तत्त्वमसि वाक्यार्थोपासनापरात्प्रत्याह। सम्यग्दर्श
 नविधस्ततमसामिति द्विविधा। अविद्यातमः निरुपाधिब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्त्वदर्
 शनं। तच्चैतन्निर्वाणं स्वरूपावस्थानलक्षणां कार्ययेनानित्यस्यादित्याह नित्यसि

इति॥ ॥ इति श्री वाचस्पतिमिश्रविरचिते मगवत्पादभाष्यविभागे भाष्यं चतुर्थं
स्वाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ४ मंत्कावाद्यसुरेन्द्रं इमं खिलाविद्योपधातातिगं
येनाम्नायपयोनिधेर्नमयथा ब्रह्मा मत्तं प्राप्य ते सो यं शंकरमायजातचिषयो चाव
स्पतेः सादरं सन्दमः परिभाष्यतां समतयः स्वार्थेषु कोमत्सरः ॥ १॥ । अज्ञानसागरं
तीर्त्वा ब्रह्म तत्त्वमभीप्सतां । नीतिनौ कर्णधारेण मया परिसनोरथः २॥ यन्मया यकशि
का तत्त्वसमीक्षा तत्त्वमिन्दुभिः । यत्प्रायः सांख्ययोगानां वेदेनानां निबन्धनैः ३ समवे
यं महत्पुरुषं तत्फलं पुष्कलं मया । समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ४ नृपांतराणां
मनसा षण्णम्याम्भूते पमात्रेण चकार कीर्ति । कार्त्तस्वरसारस्य पुरितार्थः सार्थस्वयं
शास्त्रविचक्षणः ५ नरेश्वराय धरितानुकारमिदं ति कर्त्तुं न वपायंति । तस्मिन् नम
हीये नमहर्नाथकीर्त्तौ श्री नरमेकारिमयानिबन्धः ॥ श्री ॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ७

७

९९
पू

+

वेदांतवाचस्पतिग्रंथः समाप्तः

डोरी

चतुर्भाषिण्यायः

समाप्तिः

११

५

५